

Met tranen overgoten

*Over huilende helden,
wenende jonkvrouwen
en schreiende gelovigen*

Laura van der Wijden

Met tranen overgoten

Over huilende helden, wenende jonkvrouwen en schreiende gelovigen

Doctoraalscriptie

Laura van der Wijden

Willem de Zwijgerlaan 22 2082 BC Santpoort-Zuid telefoon: 023 5391628 e-mail: lauravanderwijden@euronet.nl
studentennummer: 9700730 begeleider: Bart Besamusca
augustus 2004

*'Zoals de mens lacht met hen die lachen,
Zo huilt hij met hen die huilen;
Als je wilt dat ik huil,
Stort dan eerst zelf tranen;
Dan raakt je verdriet mij.'*

Horatius, *Ars Poetica* (ca. 20 v. Chr.)

*'Hoeveel tranen men ook stort,
de neus wordt uiteindelijk gesnoten.'*

Heinrich Heine (1797-1856)

Inhoud

Woord vooraf	5
Verantwoording	5
Onderzoek naar tranen	6
Emoties en hun achtergrond	7
Wat zijn emoties	7
Culturele verschillen	8
Andere culturen	8
Andere tijden	9
Andere omstandigheden	9
Andere sekse	10
Huilen: aanleiding en reactie	10
Tranen door de eeuwen heen	11
Oudheid	11
Middeleeuwen	12
Vroegmoderne tijd	12
Moderne tijd	13
Eenentwintigste eeuw	14
De middeleeuwse traditie	15
Bijbel en de kerk	15
Wetenschap	16
Gedragsvoorschriften	17
De methode	20
Korte geschiedenis	20
Plan van onderzoek	21
Huilen, wenen, schreien	22
Wenen of weeklagen	22
Publiekelijk of privé	23
Middeleeuwse tranen	24
Genrekenmerken	24
Huilende mannen en vrouwen	25
Privé of publiekelijk	25
Soorten tranen	27
Tranen uit rouw	27
Afscheidstranen	30
Gebetstranen	31
Tranen uit onmacht en wanhoop	34
Liefdestranen	36
Vreugdetranen	38
Krokodillentranen	39
Waar vallen welke tranen?	39
Waardeoordelen	41
Haren trekken en handen wringen	42
Wat de tranen vertellen	42
Verschil in genres	43
Hoe emotioneel waren de Middeleeuwen?	45
Woord achteraf	47
Bijlage	48
Literatuurlijst	50
Teksten	50
Studies	52
Illustraties	55

*'Niet huilen, niet boeren en geen winden laten
vind ik een kwestie van beschaving.'*

Midas Dekker, 1997

'Ik ben een echte man, dus ik huil af en toe.'

Dolf Jansen, 1999

Woord vooraf

Zo aan het eind van mijn studie kwam steeds vaker de vraag waar mijn scriptie over zou gaan. Afhankelijk van de vraagsteller gaf ik dan enigszins provocerend als antwoord: 'Over huilende mannen in de Middeleeuwen'. Fantastische reacties van vooral de mannelijke vraagstellers. Een paar zijn direct dichtgeslagen, maar de meesten reageerden verbaasd. 'Huilden mannen in de Middeleeuwen? En, hoe kan je dat dan onderzoeken?' Als ik wat genuanceerder de opzet van mijn onderzoek uit de doeken deed, daarbij vertelde dat er inderdaad in de overgeleverde teksten meer dan eens door mannen gehuild werd en tot welke conclusies het onderzoek kon leiden, ontstond er een mengeling van, nog steeds, ongelof, maar ook van verrast zijn. Verrassend vonden ze ook dat je toch nog 'leuke' dingen kon doen met die oude teksten. Het leek er bijna op dat je met het bestuderen van historische teksten ook nog maatschappelijk verantwoord bezig kon zijn (!). Immers, misschien valt er wel iets te leren van het leven van onze verre voorouders.

Verantwoord of niet, ik heb er met veel plezier aan gewerkt en het als interessant en bevredigend ervaren. En het laatste vooral omdat er zo ontzettend veel te ontdekken was.

Verantwoording

Voor deze scriptie heb ik de *Lanceloet*, *Arturs doet*, *Queeste vanden Grale*, *Sidrac*, *Spiegel historiael*, *Roelantslied*, *De historie van den vier Heemskinderen*, de *Bijbelvertaling van 1360*, de *Rijmbijbel*, het *Boec van Seden* en *Der leken spiegel* geraadpleegd via de cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten*. Voor alle overige teksten zijn de meest recente edities gebruikt. In voorkomende gevallen heb ik in citaten de letters i / j en u / v / w aan de moderne spelling aangepast, hoofdletters van eigennamen en interpunctie toegevoegd en afkortingen stilzwijgend opgelost.

Omdat naar sommige teksten veelvuldig verwezen wordt, heb ik ervoor gekozen een aantal edities in afgekorte vorm weer te geven. De volgende afkortingen zijn gebruikt:

- J Voor citaten afkomstig uit de editie Jonckbloet 1846-1849 (*Artus doet*, *Lanceloet* en *Queeste vanden Grale*).
- J&V Voor citaten afkomstig uit de editie Jongen en Voorwinden 2001 (*Vanden levne ons Heren*).
- R Voor citaten afkomstig uit de editie Rombouts e.a. 1994 (*Ferguut*).
- V&V Voor citaten afkomstig uit de editie De Vries en Verwijs 1863 (*Spiegel historiael*).

Onderzoek naar tranen

In *De droom van de leeuw*, de eenentwintigste-eeuwse roman van Arthur Japin, wordt Maxim, een van de hoofdpersonages, overmand door emoties; hij is net afgewezen door een filmregisseur. Zijn vriendin Gala wil hem troosten:

Ze pakt zijn hand, maar laat, als ze hem voelt verstijven, meteen weer los. Haar medelijden doet hem zijn vernedering in volle hevigheid voelen. Hij begint te huilen, zomaar; plotseling en onbeheerst als een kind. [...] Er is een reden waarom zijn tranen maar niet willen stoppen. Zelfs nu hij niet meer beeft en zijn ademhaling hervindt blijven grote ronde kindertranen uit zijn ogen wellen. Dat verbaast hem. Verontrust hem.¹

1 Japin 2002, p. 169 en 171.

De afwijzing inclusief het medelijden van zijn vriendin Gala zorgen ervoor dat hij zich niet meer kan beheersen en dat de tranen over zijn wangen stromen. Hij voelt zich vernederd en stuurt Gala weg om alleen te zijn met zijn verdriet. Deze scène is helemaal in lijn met het beeld dat Japin van Maxim geeft. Het betreft hier een man die zijn emoties niet durft te tonen en zich schaamt voor zijn tranen. Juist voor Gala houdt hij de schijn op een man van de wereld te zijn, en deze huilt niet. Dat de auteur hier de tranen als kindertranen omschrijft, onderstreept nog eens hoe pijnlijk deze huiluitbarsting voor Maxim moet zijn. In afzondering uithuilen blijkt voor hem de enige manier om zichzelf zo snel mogelijk weer onder controle te krijgen.

Deze moderne voorstelling van zaken past prima in onze belevingswereld. Hoewel het een scène uit een roman betreft, zou het zomaar echt gebeurd kunnen zijn. De reactie van Maxim is realistisch, voorstelbaar en begrijpelijk.

Anders ligt het bij de reactie van Karel de Grote en twintigduizend van zijn ridders in het middeleeuwse *Chanson de Roland*. Wanneer zij merken dat de dappere Roland en de zijnen door de Saracenen verslagen en vermoord zijn, trekt de koning van ontsteltenis de haren uit zijn baard en vallen zijn meegekomen twintigduizend ridders, nat van tranen, bewusteloos neer.

*“Deus” dist li reis, “tant me pois esmaier
Que jo ne fui a l'estur cumencer!
Tiret sa barbe cum hom ki est iret;
Plurent des oilz si baron chevaler;
Encuntre tere se pasment .XX. millers;
Naines li dux en ad mult grant pitet. (Posthuma 1990, vs. 2412-17.)²*

2 “O God!” roept Karel, “ach, hoe diep ellendig dat ik bij deze veldslag moest ontbreken!” Hij rukt de haren uit zijn baard, ontsteld. Zijn ridders vallen, hete tranen plengend, met twintigduizend man bewusteloos neer. De hertog Naines deelt hun immens verdriet. (Vertaling Posthuma 1990, p. 155-156.)

3 Bumke 1989, p. 14 en 25.

Deze voorstelling lijkt zeker niet realistisch, komt eerder wat overdreven over. De middeleeuwse schrijver kan het ook niet, bijna Monty Python-achtig, humoristisch bedoeld hebben, daar leent het gebeuren zich niet voor: de droeve dood van een van de dapperste mannen van Karel is geen onderwerp om over te lachen. Wat is er dan aan de hand? Want horen niet juist ridders mannen van stavast te zijn? Zag het emotionele leven er in die tijd zoveel anders uit dan nu? Zaten hun tranen hoger of lag hun drempel lager? Of wilde de auteur misschien iets duidelijk maken en heeft het niets met de werkelijkheid te maken? Volgens Bumke geven historische bronnen zelden blijk van het dagelijkse leven. Het zou in deze teksten dan ook niet om de werkelijkheid van de gebeurtenissen gaan, maar om het weergeven van denkbeelden en idealen van de maatschappij en haar culturele normen.³ Het is dan goed mogelijk dat de emotionele uitbarsting van Karels ridders buiten de werkelijkheid staat, maar wat poogde de auteur er dan mee te bereiken?

In deze scriptie richt ik mij op emoties in middeleeuwse teksten. Daarbij tracht ik niet te achterhalen of de weergave ervan realistisch is, maar ga ik op zoek naar de boodschap die auteurs, via de karaktertekeningen van zijn personages, wil overbrengen.⁴ Een onderzoek naar emoties kan door zijn omvangrijkheid – de veelheid van verschillende emoties en ook het mogelijke non-verbale karakter ervan – al snel tot een te breed onderzoek leiden. Om mijzelf te dwingen binnen bepaalde grenzen te blijven, ga ik, in de verhalende Middelnederlandse teksten, op zoek naar situaties waarin gehuild wordt.

4 Met personages bedoel ik hier, en elders in mijn onderzoek, ook de personen waarover in historiografische teksten geschreven wordt.

Het middeleeuwse huilgedrag zal ik in een context plaatsen door eerst aandacht te geven aan emoties in het algemeen, gevolgd door ruim twee millennia wenende medemensen met afsluitend een schets van de middeleeuwse cultuur die van invloed is op de betekenis van de emoties. Voordat ik uiteindelijk de uitkomsten van mijn onderzoek presenteer, bespreek ik eerst nog de tactiek die ik gevolgd heb om de conclusies te kunnen trekken uit de veelheid van gegevens die ik voorhanden had.

Emoties en hun achtergrond

Wat zijn emoties

Blijdschap, verdriet, boosheid, schaamte, hysterie, jaloezie, zelfmedelijden, frustratie, ontroering, berouw, verliefdheid, zomaar wat emoties en zeker geen complete opsomming. Een lijst die aan alle kanten valt uit te breiden, maar in ieder geval kan gezegd worden dat het hier gaat om gevoelens die ontstaan naar aanleiding van bepaalde omstandigheden en dat ze in meer of mindere mate ook leiden tot een bepaald gedrag. Zo kan boosheid ontaarden in het slaan met deuren en schaamte uitnodigen tot vluchten. Aan de basis van emotioneel gedrag staan conflicten, persoonlijke tekortkomingen, angst voor eigen welzijn of die van anderen, het mogelijk of daadwerkelijk verliezen van belangrijke relaties, het ontvangen van hulp of een uitzicht op beloning. Eigenlijk wordt met het uiten van emotie alvast vooruitgelopen op toekomstige gebeurtenissen.⁵ Achteraf blijken emoties vaak niet nodig geweest, blijkt de angst ongegrond, was hulp helemaal niet nodig of bleek de ruzie het sop van de kool niet waard. Maar op het moment blijkt het uiten van emoties vaak de enige uitlaatklep.

Wat emoties extra interessant maakt, is dat niet ieder mens dezelfde emoties krijgt onder gelijke omstandigheden en dat ook het gedrag dat volgt uit die emotie niet voor iedereen gelijk is. De belevenis van emoties is daarom een persoonlijke, maar ook weer niet zo persoonlijk dat er geen grote gemene delers te vinden zijn. Dat het winnen van een olympische medaille bij de winnaar over het algemeen tot grote vreugde leidt en de dood van een geliefde tot grote rouw zal niemand tegenspreken. Maar dat beide emoties per definitie tot huilen uitnodigen is niet waar, terwijl het bewijs toch vele malen geleverd wordt. Het ligt aan de persoonlijkheid van het individu en zijn omgeving. Voor de een is een bepaald gedrag controleerbaar – niet iedereen koelt zijn woede op het servies – en voor de ander niet. Dit kan met opvoeding te maken hebben of met de normen die bij bepaalde gemeenschappen gelden.

Bij veel emoties horen bijpassende, al dan niet zichtbare, expressies die onderling moeilijk inwisselbaar zijn, zo hoort blozen bij verlegenheid, vinders in je buik bij verliefdheid en een erectie bij seksuele opwinding. Lachen en huilen zijn echter voorbeelden van reacties die bij meerdere emoties passen.⁶ Je kan lachen van blijdschap, maar ook uit nervositeit en huilen kan bijvoorbeeld van pijn of ontroering, geluk of verdriet. Ook lokken emoties een bepaald gedrag uit. Verliefdheid en blijheid zorgen ervoor dat men in contact wil komen met een ander, deze gevoelens wil men graag delen. Het tegenovergestelde roept woede op; de relatie wordt dan het liefst verbroken. Sommige mensen kiezen ervoor in bepaalde situaties hun emoties te onderdrukken. De inschatting van de goedkeurende of afkeurende reacties uit hun omgeving speelt hierbij een rol. Ook het eigen morele oordeel is van invloed; wat wil men voor zichzelf of wat voor beeld wil men bij anderen overbrengen.⁷ Het reguleren van emoties heeft

5 Lutz en White 1986, p. 427-428.

6 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 39.

Afb. 2
Middeleeuwse tranen.

7 Frijda 1998, p. 17-18.

Afb. 3
Begravenisritueel op een
kerkhof.

8 Frijda 1993, p. 17 en 107;
White 1998, p. 129.

9 Zie bijvoorbeeld Rosenwein
2002, p. 836-837 en Lutz
2001, p. 104.

10 Lutz en White 1986, p. 411.

11 Lutz 2001, p. 208 en 216.

12 Lutz 2001, 152-153.

vaak te maken met de sociale gemeenschap waarin geleefd wordt. In Amerika toont men met trots zijn bezit en doet men niet geheimzinnig over salaris en prestaties, in Nederland wordt dit als hooghartig ervaren; hier toont men niet, maar houdt men alles angstvallig privé.

Emoties worden opgewekt door en zijn het resultaat van relevante gebeurtenissen.⁸ Niet dat de emoties altijd terecht zijn, maar voor de persoon die ze voelt zijn ze werkelijkheid. Gedachten kunnen gestuurd worden, emoties niet; deze worden hooguit onderdrukt. Algemeen bekend is dat de voorbeelden die mensen uit hun omgeving krijgen van invloed zijn op dit gedrag, maar ook de culturele traditie heeft een sterke invloed op de manier van handelen.⁹

Culturele verschillen

Emoties zijn biologisch en daarmee natuurlijk van aard, maar er zit, door hun culturele en sociale overlevering ook iets kunstmatig aan emoties. Het is de natuur die samen met de cultuur bepaalt of iemand wel en in welke mate emotioneel is. Mensen kopiëren emoties van elkaar, zoals boos worden als je iemand aanvalt. Ook overdrijving in boosheid kan aangeleerd gedrag zijn.¹⁰ Als vader altijd met stemverheffing de buurman aanspreekt op zijn luidruchtige gedrag, dan is de kans groot dat zoonlief dit gedrag adopteert.

Emoties zijn niet overal hetzelfde, zijn ook door de tijd heen niet gelijk gebleven en lijken af en toe ook niet op wat ze zijn. Zo zou huilen, als uiting van een emotie, vaak door rituelen veroorzaakt zijn. Huilen om de dood gebeurt bijna overal, met uitzondering van de hindoeïstische cultuur waar tranen storten tijdens de crematie ongeluk betekent voor de overledene, maar in onze eigen Noord-Europese cultuur beperkt het huilen zich tijdens begravenissen tot wat gesnuf en onopvallende tranen.¹¹ Tot niet zo lang geleden droegen vrouwen zwarte sluiers om het gezicht te bedekken. Op dit moment is de zonnebril, als oogbedekker, in zwang. Of men hier om zichzelf, om de dode of om het ritueel huilt is moeilijk te zeggen. Vanwege onze herkenning lijkt huilen om een dode vanuit een echte emotie te gebeuren, maar zouden we ook om de doden huilen als het ons nooit geleerd was? De norm zegt dat we moeten huilen en we voelen dat ook zo, maar in hoeverre is ons gedrag sociaal bepaald? Hoe gaat men bij voorbeeld elders met deze gevoelens om?

Andere culturen

Bij de Tiv, een Afrikaans volk, worden vrouwen ingehuurd om met hun tranen de overledene te begeleiden. In Montenegro, aan het begin van de twintigste eeuw, zijn het juist de mannen die bij begravenissen huilen, ze hoeven de overledene ook helemaal niet te kennen. Na afloop wordt zelfs besproken wie het beste gehuild heeft.¹² Bij een aboriginesstam is het voor een schoonmoeder heel gewoon om bij het overlijden van een schoonzoon het hoofd- en schaamhaar te verwijderen, het hoofd te verwonden en dit in te smeren met

houtschool.¹³ Het blijkt dat in veel culturen het emotionele werk bij begrafenissen voor de vrouwen is weggelegd.¹⁴ Noch het inhuren van tranen bij een begrafenis, noch het verminken van het eigen lichaam zijn onderdelen van de Nederlandse rouwcultuur.

Dat emoties en het uiten ervan cultureel bepaald zijn laten ook de volgende voorbeelden zien. Op Vuurland huilen kinderen alleen maar als zij ziek zijn; het is ze verder door de ouders afgeleerd. In Turkije en Iran wordt het huilen van kinderen gewoon genegeerd; huilen is hier goed voor de stem en beter voor het lichaam. Daarentegen wordt in Taiwan gewaarschuwd voor het vele huilen van jongetjes, het zou leiden tot opgezwollen testikels! Dat vooral snottende kinderen lastig gevonden worden, blijkt ook uit een onderzoek aan het eind van de negentiende eeuw. In Californië werden de huilende kinderen bedreigd met ontvoering door wilde dieren of Indianen als ze niet zouden stoppen.¹⁵ Wat de ouders waarschijnlijk niet wisten was dat de Noord-Amerikaanse indianenstammen huilende kinderen ook niet op prijs stelden. De kinderen waren beter af geweest bij de Tikopia. Deze bewoners van een Polynesisch eiland huilen erg veel en mogen het ook. Mannen en jongens bij de indianenstammen in Noord-Amerika worden geacht geen tranen te vergieten van pijn of als zij oog in oog staan met de vijand. Aan de andere kant van de wereld, in Nieuw Zeeland, zijn er regels die bij begroetingsrituelen tranen voorschrijven.¹⁶

Andere tijden

Ook in de tijd kan het uiten van emoties veranderen. Tot 1890 ontbraken de tranen van Amerikaanse politici op verkiezingscampagne – mocht het zo uitkomen – niet.¹⁷ In de twintigste eeuw werd het echter zaak voor de heren om het droog te houden. Tegenwoordig kijken steeds minder mensen er nog van op als Bush, tijdens een bliksembezoek aan Bagdad, zijn mannen huilend toespreekt.¹⁸ Mochten politici aan het einde van de negentiende eeuw in Amerika hun tranen laten lopen, in Nederland werd het in die tijd vrouwen afgeraden om begrafenissen bij te wonen, juist vanwege de tranen. Marcellus Emants laat zijn hoofdpersonage in *Fanny* (1879) naar de begrafenis van haar overleden zoontje gaan en het gerucht alleen al is reden genoeg om het nieuws als een lopend vuurtje door de stad te verspreiden. De natuur van de vrouw, vond men toen, was te fragiel om haar bloot te stellen aan zulk verdriet. En in de twintigste eeuw mochten er in sommige delen van Brabant geen familieleden aanwezig zijn bij het afleggen van de dode. Eén traan stond garant voor een volgend lijk.¹⁹

Niet verandert alleen de tijd de wijze waarop emoties geuit (kunnen) worden, maar ook hoe er tegen emoties aangekeken wordt. Het huilen van Montenegrijnse mannen bij begrafenissen wordt nu, door een moderne wetenschapper, een onderdeel van hun 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' genoemd en geen emotionele ontlading, terwijl de wetenschapper die het onderzoek bijna een eeuw geleden heeft geleid over mannen waarbij 'hun hart zo week kan worden als dat van een gevoelig meisje'.²⁰ Plessner (Duitse filosoof en grondlegger van de moderne antropologie) schreef in 1961 over huilen: 'Natuurlijk kan bij kinderen, vrouwen, oude mensen, zieken en gevoelige mensen deze akte van overgave gemakkelijker worden opgewekt dan bij beheerste en gesloten naturen'.²¹ Met deze laatste groep zal hij zondermeer zijn eigen soort voor ogen gehad hebben. Ook vindt hij dat 'hoe ontwikkelder de mens, hoe meer hij zijn tranen zal proberen te verbergen. Hoe zuiniger hij hiermee is, hoe kostbaarder het ogenblik waarop hij zich gewonnen mag geven'. Huilen is, wat hem betreft, hetzelfde als lachen, 'een reactie op een crisis in het menselijk gedrag in het algemeen'.²²

Andere omstandigheden

Naast de culturele achtergrond en de periode waarin men leeft, spelen ook de omstandigheden waarin geleefd wordt een rol bij het wel of niet uiten van emoties. Dat Israëli's, zowel mannen als vrouwen, minder blijken te huilen dan Engelsen kan wijzen op het aanleren van het onder controle houden van emoties. Het leger, waar iedere Israëliër verplicht in moet, zal hier debet aan zijn.²³ Een andere mogelijkheid is dat zij door omstandigheden, verlies van familie en vrienden en de constante dreiging van gevaar, het huilen verlerd zijn. Dit lijkt ook te gebeuren in Irak, waar op dit moment niet meer gehuild wordt als men door geweld ledematen moet missen en zich voor een prothese meldt in het ziekenhuis. Volgens de arts 'huilt niemand ooit' en 'zijn Irakezen psychisch beter in staat om met zo'n verlies

13 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 159.

14 Lutz 2001, p. 153.

15 Lutz 2001, p. 166-167.

16 Vingerhoets en Bergsma, p. 148.

17 Lutz 2001, p. 234.

18 Voorpagina *De Telegraaf*, 28 november 2003.

19 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 159.

20 Lutz 2001, p. 151-153.

21 Plessner 1965, p. 132.

22 Plessner 1965, p. 168 en 173.

23 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 147.

24 *Haarlems Dagblad*,
7 augustus 2004, 155.

25 Stearns en Stearns 1985,
p. 814.

26 Vingerhoets en Bergsma
2003, p. 149-150.

27 Vingerhoets en Bergsma
2003, p. 124-125.

28 Egerton 1988, p. 54 en 63.

29 Lutz 2001, p. 151.

30 Lutz 2001, p. 232.

31 *Volkskrant*, 27 november
2003, p. 2.

om te gaan, beter dan mensen in het Westen. Na 25 jaar oorlog en ontberingen weten ze dat ze met hun verdriet of hun pijn moeten leren leven'.²⁴

Leden van een eskimostam vinden zelf dat zij geen boosheid kennen; het is een kinderachtige emotie die zij niet toelaten. Voelen zij toch iets van boosheid opkomen dan mokken zij wat en als dat niet helpt, wordt het gevoel afgereageerd op de huisdieren.²⁵ Mogelijk dat de omstandigheden hebben geleid tot dit 'aangepaste' gedrag. Voor een goede ruzie zal de gemiddelde iglo te klein zijn en een blokje om hoort waarschijnlijk de meeste dagen van het jaar niet tot de mogelijkheden.

Bij het huilen blijken de overeenkomsten tussen culturen groter te zijn dan de verschillen en de verschillen worden bijna alleen duidelijk bij het publiekelijk huilen, waarvoor vaak strenge voorschriften gelden. Het meest wordt echter binnenshuis gehuild, bij voorkeur weent men in alle eenzaamheid of anders met niet al te veel mensen om zich heen. Opvallend is wel dat hoe kouder het land, hoe meer er gehuild wordt. Fremd, omdat de inwoners van Zuid-Europa om hun warmbloedige aard veel expressiever en emotioneler lijken dan de noordelingen. Een verklaring zou kunnen zijn dat de Zuid-Europeanen meer op straat leven, een omgeving waar minder gehuild wordt. Een andere mogelijkheid is dat, juist vanwege die expressiviteit, ruzies eerder escaleren waardoor huilen niet meer nodig is, of dat in het noorden de winterdepressies extra tranen uitlokken.²⁶

Andere sekse

In deze tijd bestaat een groot verschil tussen de neiging tot huilen van mannen en vrouwen. Hoe groot en hoe serieus deze verschillen zijn is moeilijk te zeggen. Internationaal huilen mannen gemiddeld één keer per maand en vrouwen drie keer. In Nederland geven de mannen aan eenmaal per twee maanden te huilen en vrouwen tweemaal per maand. Mannen schijnen in interviews niet altijd even eerlijk met dit onderwerp om te gaan, wellicht uit angst voor hun imago.²⁷ Een Engels onderzoek uit 1983 heeft laten zien dat mannen huilen tegennatuurlijk vinden. Het zou vooral een roep om hulp zijn en mannen dwingen hulp liever op een andere manier af. Boos worden en de ander intimideren om iets voor elkaar te krijgen, wordt hier als mannelijk ervaren en huilen als vrouwelijk.²⁸ Bij een Amerikaans onderzoek werd aan respondenten een videofilmje getoond waarop jongetjes en meisjes na het zien van een duveltje-uit-een-doojse in huilen uitbarsten. Gevraagd werd waarom zij dachten dat de kinderen huilden. De uitslag was unaniem: de meisjes huilden uit angst en de jongetjes uit boosheid.

Ook het niet kunnen huilen wekt voor mannen en vrouwen verschillende reacties op. Een broer en zus die zelden of nooit huilen, maken zich druk over de begrafenis van hun oma. Het zou wel eens afstandelijk en onverschillig kunnen overkomen als zij beiden geen traan zouden laten. Opvallend is dat in dit geval de broer geprezen wordt om zijn zelf-beheersing, terwijl zijn zus voor koud en harteloos wordt uitgemaakt.²⁹

Als beide seksen huilen, wordt er ook een duidelijk verschil tussen mannen- en vrouwen tranen gemaakt. Zo zijn vrouwen tranen gevaarlijk: zij doen namelijk een beroep op onze sympathie.³⁰ Maar ook als er in de politiek of in het zakenleven tranen vloeien, worden de tranen niet hetzelfde beoordeeld. Als de aanleiding een emotionele reactie toestaat dan wordt een huilende politicus meer acceptabel, zoals Hans Wiegel tijdens een verkiezingsdebat in april '82. Hij was net weduwnaar geworden en kreeg vragen over overheids-pensioenen voor weduwen en weduwnaars. Zijn tranen werden begrepen, terwijl Wiegel zich achteraf schaamde voor zijn uitbarsting. Een huilende politica daarentegen is nog steeds een hysterica. Elske ter Veld sprak huilend 'It's my party and I cry if I want to' toen zij als staatssecretaris van Sociale Zaken aftrad.³¹ Hier is nog maanden over nagepraat. De afkeuring van haar gedrag had niet zo zeer te maken met haar mogelijke labiliteit, maar ze voldeed aan de genderverwachting: zij was gewoon een zwakke vrouw. In het bedrijfsleven wordt een huilende vrouw aan de vergadertafel als erg ongemakkelijk ervaren, huilt een man dan is er écht iets aan de hand. Bij de interpretatie van emotioneel gedrag wordt bij voorkeur het huidige verwachtingspatroon in stand gehouden.

Huilen: aanleiding en reactie

Waarom huilen mensen en wat verwachten zij hiermee op te schieten? Er wordt om veel tegenstrijdige situaties gehuild: bij een bruiloft en een begrafenis, bij een overwinning en

verlies, bij een afscheid en een ontmoeting, om persoonlijke relaties, maar ook om films en verhalen van onbekenden. Met het huilen wil men een gevoel van onvrede laten verdwijnen of juist lucht geven aan opluchting en blijdschap. Ook heeft huilen een sociaal aspect: je kan het samendoen, net als lachen.

Vreugdetranen komen te voorschijn als een nagestreefd doel bereikt is, maar kunnen ook een vorm van machteloosheid zijn, als het gebeuren niet direct verwerkt kan worden.³² Ze hebben vaak geen ander doel dan het tonen van de eigen blijheid en behalve meelevens, al dan niet in de vorm van meehuilen, wordt er geen reactie van derden verwacht. Anders ligt dat bij huilen uit angst, woede, verdriet of wroeging. Bij angst huilt men niet direct om het grote gevaar, maar om het mogelijke gevaar. Frustraties en beledigingen kunnen redenen zijn om te huilen uit woede en het verlies van iets of van een dierbare leidt tot een huilbui uit verdriet. De aanleiding voor huilen uit wroeging ligt bij de persoon zelf; hij acht zichzelf verantwoordelijk en voelt zich schuldig.³³

Tranen worden vaak gestort uit een gevoel van onmacht, terwijl de tranen zelf macht hebben. De huiler kan zijn omstanders van gedachten doen veranderen, kan zijn zin door-drijven, medelijden opwekken, wraak oproepen en verleiden. Niet dat puur rationeel op deze veranderingen wordt ingezet, het huilen gebeurt redelijk onbewust en ontstaat vaak vanuit een wanhopige situatie.³⁴ In enkele gevallen huilen mensen ook wel bewust – de krokodillentranen – vanuit strategische overwegingen. Het zijn dan manipulatieve tranen die vloeien met het vooropgezette plan medelijden op te wekken om zo hun doel te bereiken. Tranen, hoe ongewild soms ook, vormen in de meeste gevallen een aansporing tot actie. Is het doel bereikt, dan stopt het huilen. Als tranen een communicatiemiddel waren dan zouden ze zeggen 'help me', 'troost me', 'laat me alleen' of 'geniet met me mee'. Maar welke tranen welke signalen uitzenden en in welke vorm er een reactie komt, is afhankelijk van de culturele omstandigheden en vooronderstellingen. Voor een goed begrip is kennis hieromtrent onontbeerlijk.

32 Frijda 1993, p. 64.

33 Frijda 1993, p. 212-215.

34 Lutz 2001, p. 244.

Tranen door de eeuwen heen

Een kleitablet uit de veertiende eeuw v. Chr., gevonden in Noordwest-Syrië, geldt als oudste bron van tranen. Er staat een verhaal op geschreven waarin de maagdelijke godin Anath hoort van het overlijden van haar broer Baäl en hierop in huilen uitbarst. De wetenschappers zijn het erover eens dat op het tablet te lezen staat dat Anath 'niet ophield zich aan huilen te verzadigen, tranen dronk als wijn'. Deze allervroegste melding maakt duidelijk dat om de dood gehuild wordt, maar ook dat huilen bevrediging schenkt. Niet onvermeld mag blijven dat deze tranen hun doel niet hebben gemist. Baäl komt weer tot leven en hij is in de geschiedenis niet de enige. Ook Osiris staat door tranen weer op uit de dode en na hem volgen er nog velen in mythologische verhalen en de bijbel.³⁵

35 Lutz 2001, p. 25-26.

Oudheid

Van de Grieken, die aan het begin van onze Westerse beschaving staan, is bekend dat zij huilden én dat zij geen enkel probleem hadden met huilende mannen en vrouwen. Wel was het huilen aan regels gebonden. Zo mochten vrouwen huilen uit angst en eenzaamheid, maar de mannen niet: van hen werd verwacht dat zij huilden als de eer van de familie op het spel stond. Vrouwen konden ook in zwijm vallen bij het huilen en hun huilen mocht gezien worden. Van mannen werd flauwvallen niet geaccepteerd en het werd hen ook aanbevolen om niet alle tranen in de openbaarheid te laten stromen. Dit laatste gold met name voor krijgers die vaak, en dan vooral om eigen heldendaden, huilden.³⁶ Succes leidt tot emoties; Aristoteles had dit al onderkend.³⁷ In zijn *Poetica* meldt hij dat het handelen van mensen leidt tot geluk of ongeluk en dat dit emoties met zich mee brengt. Dat deze emoties goed zijn, blijkt wel als hij verderop schrijft dat zij die door emoties beheerst worden het meest overtuigend zijn.³⁸

36 Lutz 2001, p. 56-57.

37 Brett 1928, p. 390.

38 Van der Ben en Bremer 1999, p. 38 en 60.

In de Griekse en Latijnse poëzie barstten de helden veelvuldig in huilen uit. Homerus laat zijn Odysseus van genot huilen als hij over het verhaal van het Trojaanse paard hoort. Euripides stelt tranen boven eten of drinken en Vergilius koppelt tranen aan schoonheid. Ovidius ziet tranen als ultieme verleidingstechniek: 'laat haar, indien mogelijk, wangen nat

39 Lutz 2001, p. 27.

40 Bayne 1981, p. 25.

41 Van der Ben en Bremer
1999, p. 21.

van tranen zien' en 'geef haar droge mond je tranen te drinken'.³⁹ Het decorum hoe bij rouw te handelen is door de Antieke tragedies gegeven.⁴⁰ De rouw moet passend zijn bij de sociale status – om koningen wordt harder gehuild dan om een gemiddelde krijger – en moet overeenkomsten vertonen met de werkelijkheid. De tragiek wordt ook toegepast om medelijden op te roepen bij de toeschouwers, ook deze regels heeft Aristoteles in zijn *Poetica* opgenomen.⁴¹

Middeleeuwen

Dat de epiek van het begin tot het eind van de Middeleeuwen doorweekt van tranen is, blijkt uit onder andere *Beowulf*; waar koning Hrothgar afscheid neemt van Beowulf en hem daarbij huilend om de nek hangt:

'Then the most noble lord of the Scyldings kissed that best of thanes and clasped him by the neck; tears fell from the eyes of the gray-haired king. The wise old man knew there were two possibilities, but he thought one most likely: that they would not see each other again.' (Heatt 1988, p. 49.)

En de prozaroman van *De Historie van den vier Heemskinderen*, waar Aymijn, de vader van Renout, huilt omdat hij zich vernederd voelt door Lodewijk:

Coninc Lodewijc seide weder: "Grise hont, loep heen te dinen soen Reynout ende doe dattu geseit hebste ende laet hi den steen tegen mi werpen". Als Aymijn van Lodewijc aldus smadeliken toe gesproken wort, liepen hem de tranen over den ogen ende die tranen over sijn ogen lopende, quam hi int preele bi sijn kinder, die daer saten ende songen met vrouwen ende joncfrouwen ende waren vrolic. (Overdiep 1931, p. 42.)

Alhoewel bovenstaande fragmenten anders doen vermoeden, huilden de mannen in deze tijd, volgens het wetenschappelijk onderzoek tot nu toe, juist om grote zaken als oorlog en vrede en vrouwen om alles in en rond het huis.⁴² Het huilen gebeurt openbaar en emoties worden vaak publiekelijk geuit.⁴³ Vooral de late Middeleeuwen zijn vol heftige emoties.⁴⁴ Ze doen haast onvolwassen en overdreven aan en de reacties van de middeleeuwen zijn basaal en direct, maar bovenal hartstochtelijk.⁴⁵ Naast de tranen bij de strijd, vallen er ook heel wat voor het geloof. Vooral bij preken, vaak openbaar en druk bezocht, wordt vol overtuiging gehuild. Predikers moesten hun betoog regelmatig onderbreken vanwege het luide geween. Er werd gehuild om het laatste oordeel, de hellestraffen, het lijden van Jezus, maar ook werden grote zonden met tranen beleden. Aanhangers van de Moderne Devotie kon men herkennen aan hun rood omrande ogen.⁴⁶ Ook bij Luther zaten de tranen hoog; hij ging vaak schreiend de gemeente voor in gebed.⁴⁷ Daarnaast vloeien er veel tranen bij wereldlijke plechtigheden, bij voorbeeld als koningen aankomen of juist vertrekken.⁴⁸ De middeleeuwen overdreven niet alleen met huilen, ook andere emoties werden ferm geuit: een spelletje schaken kon zomaar ontaarden in een fikse strijd.⁴⁹

Vroegmoderne tijd

Onder invloed van de neo-stoïcijnse filosofie, met zelfbeheersing als hoogste goed, verandert eind zestiende en begin zeventiende eeuw de Franse cultuur. De tranenkraan gaat hier wat minder ver open. Was er eerst ruimte voor overvloedige tranen, nu wordt er terughoudendheid gepredikt. In de liefde schiet een huilende man zijn doel voorbij en als zijn lief haar tranen laat stromen wordt zij er niet mooier op. In de loop van de eeuw verandert dit weer en worden huilende mannen juist erg succesvol en de vrouwen per definitie mooi gevonden. Het positieve van de liefdestranen loopt in de achttiende eeuw door. Eenzelfde proces legt de huilende held af. Aan het begin van de zeventiende eeuw was huilen voor hen een teken van zwakte, maar honderd jaar later past het weer prima in het emotionele klimaat.⁵⁰

Tijdens de Engelse Renaissance is men ervan overtuigd dat tranen het menselijke gestel verzwakken, het leven verkorten, kortom gevaarlijk zijn. De liefdeslyriek laat echter een ander beeld zien. Hierin verschijnen steeds vaker tranen om de intensiteit van het gebeu-

42 Lutz 2001, p. 58-59.

43 Lutz 2001, p. 180; White
1998, p. 139; Althoff 1996,
p. 61.

44 Lutz 2001, p. 180; Pranger
1998, p. 32; Huizinga 1982,
p. 1.

45 Huizinga 1982, p. 1-2.

46 Huizinga 1982, p. 192.

47 Vingerhoets en Bergsma
2003, p. 156.

48 Léglu 2000, p. 496;
Huizinga 1982, p. 6.

49 Huizinga 1982, p. 7.

50 Bayne 1981, p. 52, 59 en
69.

ren te onderstrepen. Vielen er in Frankrijk rond 1600 minder literaire tranen, in Engeland krijgen zij rond deze tijd juist een grotere rol toebedeeld.⁵¹ Niet alleen in gedichten, maar ook in romans en op toneel worden vele tranen vergoten; om het publiek te emotioneren, maar ook vanwege het genot dat het publiek ervaart wanneer zij tot tranen geroerd zijn.⁵² Men was ervan overtuigd dat tranen de vrije loop laten wellust (zielsgenot) opwekte bij de toeschouwer.⁵³ In de zeventiende eeuw werd veelvuldig gehuild door romanpersonages, waarbij zowel de mannen als vrouwen publiekelijk huilden, maar het echt overvloedig huilen hoort bij de achttiende-eeuwse gevoeligheid.⁵⁴ Het rationele werd in die tijd, vooral in Frankrijk en Engeland, overvleugeld door het sentimentele. Er ontstond een grote belangstelling voor het evenwicht tussen verstand en emotie: de rede verlicht de mens en het gevoel bezielt hem. Onder invloed van de Romantiek raakte men geïnteresseerd in de verschillende emoties en deze emoties werden ook als belangrijk ervaren.⁵⁵

Het was moreel hoogstaand en getuigde van een uitzonderlijke gevoeligheid om te huilen, zo vond de bovenlaag in het achttiende-eeuwse Europa. De Duitse dichter Schlegel laat weten dat één traan meer zegt dan alle woorden bij elkaar, woorden zijn te vervalsen, tranen niet, deze zijn oprecht. Zo moeten ook de tranen van de hoofdpersoon uit *Die Leiden des jungen Werther* (1774) begrepen worden. Werther doet verslag van zijn liefdevolle rendez-vous met Lotte aan zijn vriend Wilhelm: 'Ach, kon ik je maar om de hals vallen en je onder duizend vreugdevolle tranen alle emoties beschrijven die mijn hart bestormen.' Alleen al de herinnering aan de ontmoeting doet Werther, tijdens het schrijven van zijn brief, 'als een kind schreien'.⁵⁶ De Nederlandse tegenhanger van Werther is

51 Lange 1996, p. 3-4.

52 Lutz 2001, p. 31.

53 Bayne 1981, p. 18.

54 Vincent-Bufferault 1991, p. viii; Bayne 1981, p. 11.

55 Brett 1928, p. 392.

Afb. 4 en 5
Het liefdespaar Lotte en Werther.

56 Lutz 2001, p. 13, 31 en 45.

de verliefde Eduard uit *Julia van Rhijnvis Feith* (1783). Uit verliefdheid stromen bij hem rivieren van tranen over zijn wangen, maar ook van, wat hij zelf noemt, genot. 'Verkwikkelijke traanen ontsprongen uit mijne oogen,' zegt Eduard als hij aan zijn overleden vrienden denkt en 'Meer dan eens had ik met Julia op den rand eens grafs traanen van wellust gestort'. Wanneer Eduard en Julia zich bijna aan elkaar geven – volgens de huidige maatstaf een meer herkenbaar soort van genot – weet Julia het nog net tegen te houden en toont Eduard begrip. Op dat moment is het Julia die begint te huilen, zij 'weende traanen van den heiligsten wellust'.⁵⁷ In deze romans gaat het niet om de gebeurtenissen, maar is het het gevoel dat telt. De schrijver van sentimentele romans verzint de verhalen niet koeltjes achter zijn schrijftafel, maar heeft het beschrevene als het ware doorleefd en hij spreekt tot de verbeelding van de lezer, niet tot zijn verstand. Emoties voeren de boventoon.

57 Kloek en Paasman 1982, p. 78, 92 en 98.

Moderne tijd

Tot aan de eerste helft van de negentiende eeuw worden tranen nog als oprecht gezien. Als tegenreactie, elke stroming krijgt vanzelf na verloop van tijd een tegenstroming, beginnen, ergens in de tweede helft van deze eeuw, schrijvers te spotten met vrouwen die huilen om clichés of die op het juiste moment weten te huilen. De sensibele van de Romantiek wordt langzaam sentimenteel genoemd en krijgt een negatieve associatie. De waarde van de tranen zakt sociaal (vooral het lagere volk huilde om toneel) en verandert qua sekse (mannen huilen minder dan vrouwen).⁵⁸ Tranen werden een genuanceerde manier van expressie en hadden geen waarde van zichzelf meer. Het gaf vrouwen hun vrouwelijkheid en mannen toonden met tranen hun diepe betrokkenheid, mannen die snel en makkelijk huilden, werden week en dom genoemd.⁵⁹ Rond de eeuwwisseling wordt langzaam afscheid genomen van het overvloedig huilen. De oorzaak ligt mogelijk bij een snel veranderende maatschappij. West-Europa krijgt te maken met de Industriële Revolutie en de Engelsen zitten ook nog eens midden in het Victoriaanse tijdperk. De wereld gaat er anders uitzien. De man gaat buiten de deur werken en krijgt verschillende identiteiten. Naast die van man, mogelijk vader en echtgenoot, ook directeur, manager, chef, ondergeschikte of welke andere functie in het bedrijfsleven dan ook. Deze differentiatie ontstaat ook op het vlak van

58 Vincent-Bufferault 1991, p. ix.

59 Vincent-Bufferault 1991, p. 244-245.

- 60 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 128; Stearns en Stearns 1985, p. 819-820.
- 61 Lutz 2001, p. 184-185.
- 62 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 17.
- 63 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 147-148.
- 64 Lutz 2001, p. 284.

emoties. Er ontstaan ideaaltypes voor mannen en vrouwen.⁶⁰ Zo hoort een zakenman niet te huilen, maar in de rol van heer mag het nog wel. Bij vrouwen wijst huilen naar hysterie en wordt het beeld in stand gehouden van de zwakke vrouw die afhankelijk is van de man.⁶¹

Darwin vond huilen nutteloos en verbaasde zich erover dat tranen niet allang verdwenen waren.⁶² Hij merkte ook op dat Engelsen veel minder huilden dan de Europeanen van het vaste land. Bij latere experimenten blijkt dit trouwens niet te kloppen. Uit een ander onderzoek, gehouden door Borgquist in 1906, kwam naar voren dat 'inferieure mensensrassen veel makkelijker huilen dan beschaafde mensen'.⁶³ Wat deze uitkomst eigenlijk zegt, is dat huilen voor de meer ontwikkelde mens niet meer passend was. Deze opvatting wordt gedeeld door de modernisten, zij vonden het sentimentalisme aanstellerig en de Romantiek

meer iets voor vrouwen.⁶⁴

In 1939 en 1945 verschijnen er artikelen in publicatiebladen die mannen én vrouwen leren hoe zij hun emoties in bedwang kunnen houden. Het gaat hier niet om vechten als je boos bent, maar om huilen om welke reden dan ook. Omdat wel begrepen werd dat mensen met hun emoties ergens naar toe moesten, komt de term 'emotionele uitlaatklep' in zwang. Huilen was de oplossing niet, er moest een andere weg gevonden worden. Het resultaat was zeker geen tranenvrije wereld. Vooral veel sportmannen en musici

Afb. 6
Victoriaans straatbeeld.

blijven publiekelijk huilen; met als tegenstrijdig gevolg dat deze mannen juist door het publiek werden vereerd.⁶⁵

Vrouwentranen worden steeds vaker als onoprechte tranen gezien. Dit beeld is zeker niet nieuw, het is al eeuwenoud. In de eerste eeuw werd gezegd dat 'vrouwen geleerd hebben om tranen te storten om beter te kunnen liegen'. Honderd jaar later wil het, dat als vrouwen wenen, zij met hun tranen een valstrik maken. En wat te denken van het gezegde 'Elke vrouw heeft ongelijk tot ze gaat huilen'.⁶⁶ In 1658 schrijft de Engelse wijsgeer Thomas Hobbes dat vrouwen huilen om hun zin te krijgen. Deze vorm van machteloosheid is tot op de dag van vandaag nog steeds onderdeel van het vrouwelijk huilgedrag. Dit teken van zwakheid hoort bij de vrouwen en niet bij de mannen van de twintigste eeuw.⁶⁷

De reden waarom gehuild mag worden is ook aan regels gebonden. Huilen bij een overlijden is een teken van betrokkenheid, maar na een pesterij is het niet gepast. Het overvloedig storten van tranen als de aanleiding onvoldoende is, is pathetisch, maar bij een gerechtvaardigde situatie geeft het weer blijk van menselijkheid. Het geaccepteerd huilen hangt vooral samen met de persoon en de omstandigheden. Mannen hebben ondertussen geleerd niet te huilen. Hiermee tonen zij hun macht of in ieder geval hun aanzien. Opvoeding en sociale klassen zijn vaak doorslaggevend als het gaat om het wel of niet huilen van mannen. Als het in het gezin geaccepteerd is dat vader huilt, dan zal de zoon ook, zonder schaamte, huilen. Wordt het afgekeurd, dan zal ook de jongen zijn tranen binnenhouden.⁶⁸

Eenentwintigste eeuw

Pas sinds een eeuw denken of geloven mannen dat het niet mannelijk is om te huilen. Maar, toeval of niet, rond de laatste eeuwwisseling trad er opnieuw een verandering op. De 'metroman' zag het levenslicht. Deze man let op zijn kleding, verzorgt zijn lichaam, kan een fantastisch dineetje in elkaar knutselen en weet wat van cultuur.⁶⁹ Deze man schaamt zich

- 65 Lutz 2001, p. 186-187.
- 66 Lutz 2001, p. 50.
- 67 Lutz 2001, p. 182.

68 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 127.

69 *De Volkskrant*, 13 december 2003, p. 16.

er niet voor om te huilen. Hij merkt zelfs dat kwetsbaarheid een voordeel kan opleveren. Onderzoek van de Universiteit van Tilburg laat zien dat mannen vroeger het nut van huilen niet inzagen, maar dat daar nu verandering in kan komen.⁷⁰ Huilende mannen zijn dan geen zwakke mannen meer, maar eerder krachtige mannen: zij durven hun emoties te uiten.

Het lijkt wel alsof we weer terug bij af zijn. De Romeinen en Grieken, volgens de opvatting toch échte mannen, toonden immers ook hun emoties.

70 *HP/De Tijd*, 6 april 2004, p. 33.

De middeleeuwse traditie

Maar hoe zit het dan met die heftig geëmotioneerde middeleeuwers? Waren de tranen van de ridders dan ook een teken van hun mannelijkheid? En waarom huilden de jonkvrouwen en andere middeleeuwers dan?

Als de betekenis van emoties gevormd wordt door een bepaald cultureel systeem en bepaalde sociale omgevingsfactoren, dan zullen deze in relatie met het huilen bestudeerd moeten worden. Aangezien de basis van de middeleeuwse cultuur gevormd wordt door het christelijke geloof en wetenschappelijke autoriteiten, ligt het voor de hand om te kijken wat deze instanties over huilen te melden hebben. Daarnaast is het interessant te weten of er bepaalde gedragsvoorschriften voor mannen en vrouwen zijn.

Bijbel en kerk⁷¹

Jezus huilt. En niet eenmaal, maar meerdere keren. Petrus Cantor, Franse theoloog en cantor van het kapittel van de Notre-Dame, schreef in 1170 dat dit kwam omdat hij alle menselijke eigenschappen bezat.⁷² Het staat ook in de *Bijbelvertaling van 1360* te lezen; Jezus vertelt hier hoe het komt dat ook hij huilt:

'Ic ben oec een stervelec mensche gelijc allen menschen ende vander eerden gheslechte sghreens, die eerst gemaect was, ende Ic wert in mijnre moeder buyc ghescapen vleechs [...]. Ende doe Ic gheboren was, soe ontfinc Ic die ghemeine locht, ende in die ghemaecte erde viel Ic oec neder, ende die eerste stemme ghelijc allen menschen gaf Ic uut wenende. (De Bruin 1978, Wijsheid VII.)

71 Voor deze paragraaf heb ik, tenzij anders vermeld, gebruikt gemaakt van *De Bijbel op cd-rom 1995*.
72 Suchomski 1975, p. 11.

Behalve als baby, huilt Jezus ook bij het doodsbed van Lazarus, als hij door Johannes gedoopt wordt en als hij zijn kruis draagt.⁷³ Naast Jezus huilen in de bijbel ook belangrijke

types als Petrus, Maria en Maria Magdalena. Deze personen, die een duidelijke voorbeeldfunctie voor het publiek hebben, tonen hiermee dat huilen heel gewoon is. Zo huilt Petrus uit berouw na zijn verraad aan Jezus, Maria Magdalena om haar zonden en Maria als moeder die haar zoon verloren heeft. Ook koning David huilt meerdere keren: als hij afscheid neemt van Jonathan (Sam. 20:41), samen met zijn mannen in de strijd tegen de Amalekieten (Sam. 30:4) en, alweer samen met zijn mannen, om de dood van Saul (Sam. 1:11).

Dat huilen ook goed is voor het zielenheil staat te

73 *De Bijbel op cd-rom 1995*, Joh. 11:35; J&V, vs. 960-64 en 2915-20.

Afb. 7
De wederopstanding van Lazarus.

lezen in de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant. Huilen is één van de acht zaligheden (leefregels voor een goed en zuiver leven): 'zij die huilen om de eigen zonden of om de zonden van anderen, staan in de toekomst troost te wachten.' De overige zeven regels pleiten voor armoede, zachtaardigheid, eerlijkheid, gerechtigheid, barmhartigheid en voor mensen die zuiver van hart en vredelievend zijn (Gysseling 1983, vs. 22669-693).

Vele verhalen in de bijbel gaan over mensen die om hulp of uit boete en berouw tot God bidden. Dit bidden gaat met veel tranen gepaard:

Ende weende utermaten seere.

Ane Gode setti sine bede. (Gysseling 1983, vs. 14335-36.)

Ende bat Gode met tranen grad. (Gysseling 1983, vs. 14522.)

Ende God hevet ontfanghen mede

Mine trane ende minde bede. (Gysseling 1983, vs. 15650-51.)

En mist vaak zijn doel niet. Zo krijgt Ezechias te horen dat hij zal sterven voordat hij voor nageslacht gezorgd heeft. Hij bidt al huilend tot God, die luistert en verhoort:

Sprac God te hem dese tale:

"Ganc seg dit Ezechyas al gader;

Dit seghet Davids God dijns Väder:

Ic hebbe verhord dine bede

Ende dine tranen bescouwet mede." (Gysseling 1983, vs. 14339-43.)

Voorlopig is Ezechias gered. Boetedoening en berouw zijn in de bijbel veelvoorkomende situaties waarin gehuild wordt (o.a. Job 1:20, Baruch 1:5, Jes. 22:12, Makk. 11:6, Makk. 13:12 en Hebr. 4:7). Deze tranen werden door de kerkvaders als hulde aan en geschenk van God gezien.⁷⁴ Ook, schreven ze, kon huilen tijdens het bidden tot genezing van anderen leiden. Het gebed moest dan wel hardop uitgesproken en de tranen moesten gezien worden.⁷⁵ Sowieso was het tonen van berouw niet iets waarvan alleen God een stille getuige was, openbare rouw was oprechte rouw. Voor middeleeuwse gelovigen waren tranen erg belangrijk en onontbeerlijk bij het bidden.⁷⁶ Was de zonde groot, dan gingen de tranen vaak gepaard met het scheuren van kleren, het uittrekken van hoofdhaar, zelfverminking en vasten (o.a. Job 1:20 en Daniel 12:2). Het vergieten van tranen uit geloofsovertuiging stopt niet aan het eind van de Middeleeuwen, tot ver in de zeventiende eeuw wordt het bidden vergezeld van tranen. Niet als een vorm van devotionele expressie, maar als serieuze zaak van verlossing.⁷⁷

74 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 155; Lutz 2001, p. 13.

75 Lutz 2001, p. 249.

76 Lutz 2001, p. 30.

77 Bayne 1981, p. 35.

Wetenschap

De kennis in de Middeleeuwen is niet gebaseerd op observaties, maar op de wetenschap die overgeleverd is uit de klassieke Oudheid. De geleerdheid uit deze boeken geldt eeuwenlang onaangepast, of in een aangepaste verchristelijkte vorm, als enige juiste.

'Huilen verlicht', is het adagium van de Antieken en, blijkt eeuwen later, ook van de middeleeuwse wetenschappers. Zo schrijft Aristoteles in zijn *Poetica* over het belang van de cathartische ervaring bij een tragedie: het overgeven aan emoties leidt tot een zuiverende werking van het gemoed. Ovidius zegt dat huilen de woede doet verdwijnen, 'het is een opluchting om te huilen', en 'verdriet wordt door tranen gestild en weggenomen'. Dat ook Seneca het hier mee eens is blijkt als hij, vijftig jaar later, schrijft dat 'tranen verlichting geven aan de ziel'.⁷⁸ In de dertiende eeuw is het idee nog springlevend als Thomas van Aquino in zijn *Summa Theologica* opneemt dat huilen het lijden verlicht omdat tranen genoegeen schenken.⁷⁹ En in de *Sidrac*, een tekst uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, krijgt koning Boctus op zijn vraag 'hoe het komt dat de ogen tranen' als antwoord dat het de tranen in de ogen zijn die de pijn en de hitte van het hart verlichten. Ogen waar geen tranen uitkomen, zijn de ogen van wrede en verdorven mensen.⁸⁰

Dat tranen verlichting brengen, kent mede zijn oorsprong bij de humorenleer, een gezondheidsleer die tot ver in de achttiende eeuw werd aangehangen. Deze gaat ervan uit

78 Lutz 2001, p. 116-118.

79 Lutz 2001, p. 28.

80 Van Tol 1998, vr. 167; Brinkman en Schenkel 1997, vr. 74.

dat ieder mens uit vier lichaamssappen bestaat: zwarte gal, slijm, bloed en gele gal. Een juiste verhouding staat garant voor een gezond lichaam, maar is de verhouding uit balans, dan wordt de mens ziek.⁸¹ Is de klacht een overschot aan slijm dan bestaat de kans op een moeizame ademhaling. Hierdoor stromen bloed en slijm met moeite richting hersenen, waardoor deze oververhit kunnen raken. Een epileptische aanval is het resultaat. Een van de oplossingen bij een te veel aan slijm was huilen.⁸² Tranen zijn een afvalproduct en zij dienen om de hersenen af te koelen en om het hart te verlichten. Galenus, een van de grondleggers van de humorenleer, heeft gezegd dat hartgrondig wenen de beste remedie tegen een vergiftigd hart is.⁸³

Bij de vier lichaamssappen horen bijpassende kwaliteiten, zo hoort droog en koud bij zwarte gal, koud en vochtig bij slijm, vochtig en warm bij bloed en warm en droog bij gele gal. Volgens de classificatie van de humorenleer worden de mannen ingedeeld bij warm en droog en vrouwen bij vochtig en koud. Voor de 'vochtig en koude' groep was het makkelijkst te huilen, schreef de fysioloog Joubert in 1579. Dat vrouwen sneller huilden dan mannen was ook iets wat Aristoteles al in zijn *Historia animalium* (Geschiedenis der dieren) opmerkte: 'De vrouw is meedogender dan de man, wordt eerder tot tranen geroerd, en is tegelijkertijd jaloers, vittiger, eerder bereid tot schelden of slaan'.⁸⁴ In de *Sidrac* worden vrouwen vergeleken met de kleine takjes in de boom die met alle winden mee waaien; zo zijn de vrouwen: 'want en mach soe clenen dinc niet sijn die sy horen ofte sien, sy en lachen, criten ofte weenen'.⁸⁵

Bartolomeus Anglicus weet in zijn zevende boek van De *proprietatibus rerum*, een medische encyclopedie, te vermelden dat het tranen van de ogen onder invloed van humoren kan voorkomen, maar ook kunnen licht, lucht en rook hiervan de oorzaak zijn. Met name de geur van uien en knoflook leiden tot tranende ogen.⁸⁶ Dit feit is ook terug te vinden in het hoofdstukje over het nut van tranen in het Oudfranse gedicht *Clef d'Amors*, in het Nederlands vertaald *De sleutel der Minne*, een tekst uit de dertiende eeuw over de minnekunst, gebaseerd op Ovidius:

Ook tranen, mits op het juiste moment gestort, komen goed van pas. Huil daarom van tijd tot tijd om haar gunsten af te smeken. Als ze je tranen ziet, zal haar hart verzachten, want niemand is zachtaardiger dan een vrouw tegenover degene die haar weet te behagen. [...] En als je niet kunt huilen op het juiste moment, neem dan een ui; die zal je tranen spoedig doen komen. Je kunt ook, lijkt me, opdat zij de ui niet ruikt, je ogen op een andere manier bevochtigen. Zo zul je je geliefde veroveren. (Szirmai 2001, p. 28.)

Gedragsvoorschriften

Op zoek gaan naar de mentaliteit van de middeleeuwen suggereert een gelijkheid in denken en handelen van alle middeleeuwen. Dit is altijd gevaarlijk, want blijft niet elk mens in wezen uniek. Toch zal ik, voor de hanteerbaarheid, uitgaan van de grove vierdeling waarin de middeleeuwen al jaren worden ingedeeld: edelen, geestelijken, stadsbewoners en boeren. Elke groep met zijn eigen beschaving: de hofcultuur van de adel, de christelijke traditie van de geestelijkheid, de burgermentaliteit van de stedelingen en de plattelandscultuur van de boeren.

Voor de eerste drie groepen bestaan richtlijnen op welke manier te leven, voor de boeren niet. Het gedrag van deze groep kenmerkt zich, als we alle middeleeuwse boerden en kluchten voor waar moeten nemen, door 'volstreckte onbeheersbaarheid, onmatigheid en het onvermogen om het eigen driftleven te controleren'. Dit vertekende beeld had naast een humoristisch effect bovenal een moraliserende functie voor het stedelijke milieu.⁸⁷ Er werd vooral over, maar niet voor de boerenbevolking geschreven. Dat ligt anders voor koningskinderen, voor hen waren er de vorstenspiegels ter voorbereiding op hun leven. Zo schreef Jacob van Maerlant voor Floris V *Heimelijkheid der heimelikheden*, een voorbeeldboek hoe als vorst te leven. Maerlant laat in deze tekst Aristoteles als leraar optreden voor de nog jonge Alexander de Grote, zijn protégé. Uit de vorstenspiegels viel te leren welke taken en plichten bij toekomstige koningen hoorden en op welke manier er geheerst moest worden. Zo werd verwacht dat een koning rechtvaardig was, deugdzaam, genadevol, wijs, vrijgevig en sterk.⁸⁸ Deze eigenschappen komen aardig overeen met de voorgeschreven karakter-

81 Jansen-Sieben 1994, p. 245-246.

82 Lutz 2001, p. 68-69.

83 Vingerhoets en Bergsma 2003, p. 157.

84 Lutz 2001, p. 179-181.

85 Van Tol 1998, vr. 308.

86 Walsh 1933, p. 502.

87 Pleij 1998, p. 127 en 131.

88 Van Oostrom 1996, p. 119; Bumke 1989, p. 356-357.

trekken van de Karolingische koningen: van hen werd verwacht dat zij in staat waren medelijden te tonen en dat zij mild en barmhartig, verdraagzaam en rechtvaardig waren. Niet dat gedacht werd dat in het echte leven de vorsten zich volgens deze normen gedroegen. Uiteraard wisten ook zij dat respect afdwingen en angst bij de bevolking nodig was om te heersen, maar als uitgangspunt werd dit ideaalbeeld genomen. Op papier toont een koning zijn woede bij een oorlog en zijn mildheid met een stroom van tranen.⁸⁹

89 Althoff 1998, p. 61 en 74.

Analogo aan de vorstenspiegels bestonden er geen handboeken voor ridders, jonkvrouwen en geestelijken, de gedragscodes voor deze groepen zijn louter overgeleverd in verhalende vorm. Voor de ridders komt hierin als ideaalbeeld naar voren dat zij deugdzaam, deemoedig en dapper behoren te zijn en dat zij alleen de strijd aangaan als dit gebeurt uit edele motieven, zoals het helpen van hulpbehoevende dames.⁹⁰ Dit laatste staat bij voorbeeld te lezen in de *Queeste vanden Grale*. Hier wordt Perceval herinnerd aan de eed die hij als ridder van de Tafelronde – ridders ten slotte met een grote voorbeeldfunctie – heeft afgelegd:

90 Van Oostrom 1996, p. 291; Bumke 1989, p. 386 en 395.

*Gi daet uwen eet, sonder waen,
Ende sekeret bi uwer trouwen,
Dat gi vrouwen ende joncfrouwen
Van hulpene niet sout falgiren,
Versochten sijt in gere manieren." (J, dl. 2, vs. 4376-80.)*

Voor de adellijke vrouwen geldt als belangrijkste conditie hun schoonheid: van binnen en van buiten. Zedigheid en uiterlijke schoonheid waren hun voornaamste deugden.⁹¹ Van de geestelijke stand werd een devote levenswandel verwacht, toegewijd aan God en biddend voor de gehele mensheid. Dit bidden, samen met de juiste hoeveelheid tranen, was vanuit het perspectief van de Cisterciënzers het echte werk van de monniken, niet het dichten.⁹²

91 Bumke 1989, p. 421.

92 Léglu 2000, p. 500.

93 Pleij 1998, p. 134.

De stedelingen hadden wel weer een eigen, bijzonder leerzaam handboek: *Der leken spiegel* (rond 1330) van Jan van Boendale.⁹³ Hierin staat te lezen dat je volgens de juiste regels leeft wanneer je je keurig gedraagt, godsvruchtig leeft en niet voor de luxe gaat, je zedig en wijs opstelt en alles met mate doet.⁹⁴

94 De Vries 1844-1848, BK I, kap. XXXI, vs. 1-78.

Opvallend is dat in elke gedragscode het gebod om zich in alle zaken te matigen en de juiste middenweg te bewandelen genoemd wordt. Ook met de onmatigheid van de boeren wordt in de kluchten gespot. Matigheid als gedragskenmerk zal ook op hen van toepassing geweest zijn. De oorsprong van het matigen ligt bij de koningen die de plicht hadden tot *clementia* en *patientia*. Zij legden zichzelf de beheersing van hun emoties op. Dit werd later ook het ideaal aan het hof, in het klooster en in de stad. Overvloedige, uitbundige emoties van blijheid, van zorgen of van woede werden niet op prijs gesteld.⁹⁵ De grote verschillen tussen rijkdom en armoede en de hieruit voortvloeiende gewelddadige acties zullen voor schrijvers de aanleiding zijn geweest om matigheid als levenshouding te prediken. Ook in het *Boec van seden* (circa 1290), het etiquetteboek voor de middeleeuwse elite, staan naast de richtlijnen hoe op de juiste manier te eten en te drinken en hoe met vrienden en kennissen om te gaan, ook enkele gedragsregels, waarvan matigheid tot de belangrijkste hoort:

95 Althoff 1996, p. 64; Van Oostrom 1996, p. 283; Bumke 1989, p. 389.

*Minne den ghenen in dinen moet,
Die ghoedertiere es ende vroet,
Die fel es ende wret oec mede,
Dien onsie in elker stede,
Die ghemate es, die es vroet.
Want mate es tallen spele ghoet.
Neghene lieden die ghevroeden
Sijn alte milde van haren ghoden,
Want onghemate scadet sere,
Ende milde te sine dats groet ere.
Deghene es milde die ghebijt,
Dat hi gheeft ende hout te tijt
Ende gheve dat te ghevene es. (Gyseling 1980, vs. 433-45.)*

De belangrijkste denkbeelden en idealen van de middeleeuwse maatschappij, die van

belang zijn voor mijn onderzoek naar huilen, zijn als volgt kort samen te vatten. Huilen is voor de middeleeuwen een vereiste bij een juiste manier om het geloof te belijden, het is een voorwaarde voor het oprecht tonen van berouw en boetedoening. Tranen brengen ook verlichting, zijn als een warme douche voor de zielenrust en houden het lichaam gezond. Vrouwen huilen iets makkelijker dan mannen, maar dat ligt aan hun gesteldheid. In de verhalende teksten wordt het ideaalbeeld van de maatschappij gepredikt en de belangrijkste gedragsnorm waaraan de hele bevolking moest voldoen is matigheid in alles, dus ook van emoties. Beheersing, daaraan werd de echte man of vrouw herkend.

De methode

Literatuurhistorisch onderzoek naar emoties in de Middeleeuwen is als onderzoeksterrein nog vrij onontgonnen, maar alle tekenen zijn aanwezig dat hierin verandering komt. Aan de basis van het emotieonderzoek staan enkele historici, die, in de eerste helft van de twintigste eeuw, indrukwekkende werken geschreven hebben over het leven in de Middeleeuwen. Na deze eerste aanzet blijft het jaren stil en aan het eind van de twintigste eeuw pakken, bijna gelijktijdig, enkele (cultuur)historici en literatuurhistorici de draad op om opnieuw de emoties van onze voorouders bloot te leggen. Voordat ik aan mijn eigen onderzoeksmethode toe kom, eerst hun bevindingen, methoden, adviezen en waarschuwingen in vogelvlucht.

Korte geschiedenis

De fameuze historici Huizinga, Bloch, Jolliffe en Elias beschouwen de Middeleeuwen als overemotioneel, onvolwassen, vijandig en schaamteloos. Huizinga heeft het over de onafgebroken schommeling tussen uitzichtloosheid en verwarrend geluk, tussen wreedheid en vrome vriendelijkheid die het leven in de Middeleeuwen karakteriseren. En dat alles zo opzichtig en in de openbaarheid gebeurde, vond hij gruwelijk. Bloch legt de schuld bij de combinatie van een slecht dieet en de lage standaard van hygiëne, samen zorgen zij ervoor dat het gestel van de middeleeuwer ongewoon nerveus en gevoelig is. Emoties krijgen de overhand en staan nuchter nadenken in de weg, controle over hun emoties was de middeleeuwers vreemd. Jolliffe stelt dat de zenuwen van de middeleeuwer wat dichter aan de oppervlakte liggen dan die van een moderne mens, vandaar het ontvlambare karakter. Bij Elias begint het civilisatieproces pas in de zestiende eeuw. Niet alleen de elite, maar ook de middenklasse leert dan hun emoties te onderdrukken.⁹⁶ Achteraf gezien hebben deze historici het emotionele leven van de middeleeuwers waarschijnlijk iets te veel afgezet tegen de waarden van hun eigen tijd, alle emoties als oprechte en ware emoties gezien en deze gevoelens daardoor als primitief en impulsief omschreven. Ondertussen zijn de ideeën hieromtrent veranderd.

Een internationale groep historici, waaronder Barbara Rosenwein, houdt zich op dit moment bezig met emoties in de vroege Middeleeuwen. In het tijdschrift *Early medieval Europe* staat een weergave van een debat dat gehouden werd over de manieren van onderzoek en mogelijke valkuilen. Rosenwein benadert haar onderzoek niet vanuit de authenticiteit van emoties, het is ten slotte niet vol te houden dat emoties overal hetzelfde zijn. Als voorbeeld geeft zij dat 'onze' boosheid nooit dezelfde kan zijn als die van Hendrik III, net zoals hij zijn land ook op een andere manier regeerde dan Tony Blair nu. Zij bestudeert emoties als onderdeel van het menselijke communicatiesysteem. Emoties zeggen iets over degene die ze uit en belangrijk is je te realiseren dat de uiting plaatsvindt binnen verhalende teksten.⁹⁷ Haar collega Stuart Airlie stelt dat emoties uit een ver verleden tot ons komen via historische bronnen en dat daarom de focus zal moet liggen op de historische context.⁹⁸ Mary Garrison gaat op zoek naar het gemeenschappelijke begrip van auteur en publiek en waarschuwt voor de valkuil om onze ervaring in onze eigen cultuur te plakken op die uit het verleden. Wij vinden spontane emoties waar en waarachtig, maar was dat 1300 jaar geleden ook zo? Zij concentreert zich op emoties en minder op de psychologie ervan.⁹⁹ Een andere mogelijkheid is om de verschillende emoties in clusters onder te brengen en zo'n verzameling in zijn geheel te onderzoeken. Het resultaat van een cluster zal meer opbrengen dan één enkele emotie, stelt Carolyne Larrington in haar bijdrage. Mogelijke clusters zijn: morele emoties (schaamte – verlegenheid – schuld) en vijandige emoties (verachting – boosheid – afkeer). Een andere, mogelijke indeling is: persoonlijk (verachting), gemeenschappelijk (boosheid) en goddelijk (afkeer).¹⁰⁰ Gerd Althoff, een Duitse historicus, stelt voor om de context te onderzoeken en op zoek te gaan naar de functie van de emotie. Hij gaat eerder uit van symbolische communicatie en rituelen dan dat het per se om emoties moet gaan.¹⁰¹

Vanuit de literatuurhistorische hoek wordt onderzoek gedaan naar emoties in de Engelse literatuur. Een aantal Engelse en Duitse literatuurhistorici heeft zich verzameld in

96 Huizinga 1982, p. 1;
Rosenwein 1998,
p. 237-238; White 1998,
p. 128-130.

97 Rosenwein 2001, p. 231.

98 Airlie 2001, p. 239.

99 Garrison 2001, p. 244-250.

100 Larrington 2001,
p. 253-254.

101 Althoff 1996, p. 63 en 76.

de *Research Group of Emotions* en onderzoekt, in eerste instantie, de literatuur van Voegmoderne tot aan het begin van de twintigste eeuw. Een Duitse afvaardiging houdt zich nu ook bezig met de Middeleeuwen.¹⁰² In de meeste Nederlandse onderzoeken over literatuur uit deze periode is, tot op heden, weinig tot geen aandacht besteed aan emoties, met uitzondering van enkele bijdragen van een aantal Utrechtse wetenschappers. Onder leiding van Stuij en Vellekoop is een bundel artikelen over emotionaliteit in de Middeleeuwen uitgebracht. Als onderzoekssuggestie noemt Stuij hierin het emotionele vocabulaire van vroeger zorgvuldig te bestuderen om verkeerde conclusies over wat we lezen te vermijden.¹⁰³ Bart Besamusca, die onderzoek heeft gedaan naar humor in de *Malagis*, heeft ervoor gekozen om binnen de tekst op zoek te gaan naar passages waarin gelachen wordt. Op deze manier is het uitgangspunt een middeleeuwse en wordt het gevaar vermeden om de moderne humoreisen, als die er al zijn, op die van de Middeleeuwen te plakken.¹⁰⁴

102 www2.rz.hu-berlin.de/gbz/research/research%20emotions

103 Stuij 1998, p. 184.

104 Besamusca 2002, p. 67.

Plan van onderzoek

Voor mijn eigen onderzoek heb ik rekening gehouden met bovenstaande adviezen. Ik heb een beeld gevormd van wat emoties zijn, heb laten zien dat emoties uit andere culturen en andere tijden sterk kunnen afwijken en heb de middeleeuwse denkwereld omtrent tranen en huilen bestudeerd. Voor wat betreft de methode vind ik de clustertheorie van Larrington interessant, maar voor dit onderzoek niet van toepassing; uiteindelijk leiden al meerdere emoties tot huilen. Het bestuderen van de tekst binnen zijn context, zoals Althoff aanbeveelt, spreekt mij erg aan en komt aardig in de buurt van wat de Utrechtse wetenschappers bedoelen met het bestuderen van het emotionele vocabulaire, ook hier wordt de emotie binnen een bepaald verband begrepen. Om de situaties uit de Middelnederlandse teksten te selecteren waarin het middeleeuwse personage tot tranen toe geroerd is, volg ik de methode die Besamusca gebruikt heeft: het op woordniveau doorzoeken van de teksten.

De cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten* was in eerste instantie mijn grote hulp. Via de zoekopties heb ik woorden die met huilen te maken hebben, losgelaten op het tekstbestand. Uit het resultaat heb ik voor de teksten gekozen waarin duidelijk meer gehuild werd dan in andere en vervolgens heb ik geselecteerd op diversiteit. Zo wilde ik wereldlijke en geestelijke teksten, verzen en proza en Artur- en Karelromans in mijn onderzoek betrekken. Mijn keuze is gevallen op de volgende verhalende teksten:

- *Lanceloet*
- *Queeste vanden Grale*
- *Arturs doet*
- *Ferguut*
- *Walewein*
- *Floris ende Blancefleur*
- *Roelantslied*
- *Den droefliken strijt*
- *Historie van Malagijs*
- *Spiegel historiael*¹⁰⁵
- *Vanden levne ons Heren*

Om meer dan één geestelijke tekst in mijn onderzoek te betrekken, heb ik mijn corpus uitgebreid met de Middelnederlandse vertaling van de *Vita sanctae Christinae Mirabilis*, een exemplaar. Ook heb ik de *Beatrijs* toegevoegd. Niet omdat hierin zoveel gehuild wordt, want dat gebeurt niet, maar uit nieuwsgierigheid naar het contrast. Waarom wordt er in sommige teksten veel gehuild en waarom in andere niet?

105 Alleen het deel door Maerlant geschreven, de eerste, derde en vierde partie, heb ik in mijn onderzoek betrokken.

In totaal heb ik 415 fragmenten gevonden waarop ik de volgende vragen heb losgelaten: wie huilt, waarom, in welke situatie, wordt er publiekelijk gehuild of in afzondering, met welk effect en geeft de tekst ook aan waarom er gehuild wordt?¹⁰⁶ Ten slotte heb ik bij elk fragment gekeken of er door een van de personages of door de verteller geoordeeld werd. Bijvoorbeeld: wordt er gewaarschuwd tegen onbeteugelde smart, is er sprake van schaamte na een huilbui, zegt de tekst iets over huilende mensen?

106 Zie de bijlage voor de complete vraagstelling.

Tijdens het onderzoek stuitte ik al gauw op een aantal problemen: welke woorden hebben betrekking op huilen, wanneer is er in de tekst echt sprake van huilen en wordt er geen weeklagen bedoeld en waar ligt in de Middeleeuwen de grens tussen privé en publiekelijk. Ik zal hieronder laten zien voor welke oplossingen ik gekozen heb.

107 Voor deze paragraaf heb ik gebruik gemaakt van de cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten*.

Huilen, wenen, schreien¹⁰⁷

Op zoek naar woorden die te maken hebben met huilen ligt *huilen* natuurlijk het meest voor de hand; in het Middelnederlands *hulen* (*ulen*, *huylen*). Dit *hulen* blijkt echter het janken van dieren te zijn. In de Middeleeuwen 'huilen' mensen niet, zij schreien en wenen. Voor *schreien* is de eerste betekenis 'schreeuwen, eene luide stem opzetten', als tweede wordt genoemd 'schreien, hoorbaar weenen, huilen'. Gelukkig is het woord in de betekenis van schreeuwen weer voornamelijk op dieren van toepassing. *Wenen* is iets wat alleen mensen doen en bij het wenen hoort vaak het menselijke oogvocht: de traan.¹⁰⁸ Wenen betekent echter ook weeklagen, een probleem waarop ik hieronder terugkom. Het corpus heb ik onderzocht op wenen, schreien en tranen en mogelijke variaties hierop: *ween*, *weent*, *wene*, *weene*, *wenen*, *weenen*, *wenene*, *wenet*, *weende*, *weenden*, *wenende*, *weenende*, *weenenden*, *geweent*, *bewenen*, *beweende*, *beweenden*, *screyen*, *schreyen*, *screit*, *schreiden*, *traen*, *trane*, *tranen* en de samentrekking *weendi*.

108 In een enkel geval kan wenen ook 'berouw hebben' betekenen of verwijzen naar de inwoners van Wenen. Een tekst op woordniveau onderzoeken, houdt dus altijd in ook de context van het woord bestuderen.

Wenen of weeklagen

Wanneer huilt iemand echt? Wanneer is wenen echt huilen en wanneer weeklagen? Het *Middelnederlands Woordenboek* geeft bij *wenen* als eerste verklaring '*Weenen, schreien, weeklagen*' en stelt hiermee deze drie vormen gelijk. *Van Dale* maakt een onderscheid tussen *wenen* en *weeklagen*. Weeklagen krijgt hier de betekenis van klagen en jammeren en wenen van schreien en tranen storten.¹⁰⁹ Dit kan natuurlijk een moderne betekenis van de woorden zijn, maar omdat er ook voor mijn gevoel een duidelijk onderscheid tussen huilen en weeklagen zit en ik niet de fout wil maken in mijn onderzoek klagen als huilen op te vatten, heb ik een klein onderzoekje op de fragmenten losgelaten. Mijn uitgangspunt was scènes waarin duidelijk sprake is van huilen te vergelijken met scènes waarin het *wenen* ook als *jammeren* kan worden opgevat. Omdat huilen bij het overlijden van een geliefde van alle tijden en in ieder geval van de Westerse cultuur is, heb ik de fragmenten waarin uit doodsrouw geweend wordt bekeken op woordgebruik. Van de 56 fragmenten waarin gehuild wordt vanwege de dood, of vermeende dood van één van de personages is maar zeven keer letterlijk sprake van tranen. In bijna de helft van de gevallen wordt het wenen versterkt door een bijvoeglijk naamwoord, waarbij de toevoeging 'sere' de voorkeur geniet. De overige fragmenten volstaan met enkel het werkwoord wenen (in welke vorm dan ook). De manier waarop de verschillende auteurs deze rouwscènes beschrijven, heb ik vergeleken met de twijfelgevallen. Een aantal passages ter verduidelijking:

109 *Van Dale* 1984, p. 3367 en 3388.

Rouwscènes:

In *Vanden levene ons Heren* brengen Maria, St. Jan, de jood Jozef en Nikodemus Jezus van het kruis naar zijn graf:

*dese viere namen Onsen Here
ende leidene in een graf, wenende sere. (J&V, vs. 3855-56.)*

Als Genevre in de *Lanceloet* huilt omdat zij ervan overtuigd is dat Lanceloet niet meer leeft, zegt de tekst:

*Si weende sere om dit verdriet,
Ende alle die ioncfrouwen mede
Dreven ooc groete serichede. (J, dl. 1, vs. 1398-1400.)*

Twijfelgevallen:

Wanneer, even later in het verhaal, Walewein huilend achterblijft omdat hij gewond is, terwijl hij liever met zijn kompanen eropuit was getrokken om Hestor en Lioneel te zoeken, staat er:

*Ende als van Waleweine scieden
Hi weende sere op hen lieden
Dat hi achter moeste bliven doe
Bi dien, dat hi was gewont soe. (J, dl. 1, vs. 21600-03.)*

En als Bohort Genevre tegenkomt en haar tegen zijn zin in moet ontvoeren dan zijn de woorden:

*Ende als hi vant
Die coninginne, weendi sere. (J, dl. 1, vs. 60-61.)*

Het woordgebruik laat tussen de rouwscènes en de twijfelgevallen geen enkele verschil zien. Het Middelnederlandse *wenen* kent inderdaad geen verschil tussen wenen en weeklagen, in beide gevallen zijn tranen het resultaat. Ik ga er dan ook voor mijn onderzoek vanuit dat bij wenen daadwerkelijk huilen bedoeld wordt en geen weeklagen in de vorm van jammeren.

Publiekelijk of privé

Is huilen privé als je alleen bent of in je eigen omgeving en publiekelijk als er buitenstaanders bij zijn? Moderne wetenschappers weten te vertellen dat de middeleeuwer vooral publiekelijk huilde. Maar waar ligt de grens tussen publiekelijk en privé? Huilen in aanwezigheid van je hofdames of omringd door je eigen soldaten, is dat publiekelijk? Of was het personeel in de Middeleeuwen eigen, of misschien zelfs wel lucht, zoals de films over de relaties tussen 'upstairs' en 'downstairs' in vorige eeuwen ons laten zien? Gelukkig geeft de tekst, bij monde van Genevre, mij hierop een antwoord.

Genevre wil alleen zijn om Lioneel te ontvangen; hij heeft mogelijk goed nieuws over Lanceloet:

*Doe ginc soe te haerre camere in,
Ende dede die joncfrouwe uut gaen haestelike:
Si wouder wesen heimelike. (J, dl. 1, vs. 14402-404.)*

Ook als Genevre alleen met een jonkvrouw wil spreken, stuurt ze de rest van de mensen haar kamer uit:

*Die vrowe dede daer nare
Die camere rumen. (J, dl. 1, vs. 20389-390.)*

De grens die ik getrokken heb tussen privé en publiekelijk is dat privé huilen inhoudt dat iemand alleen is of omringd door hooguit een paar intimi, al het overige noem ik publiekelijk. Huilen Walewein en zijn vriendin Ysabele in elkaars bijzijn, dan is dit voor mij privé huilen. Ook als Lanceloet huilt en alleen zijn neven Bohort en Lioneel zijn hiervan getuigen. Maar huilt hij in bijzijn van Perceval of een onbekende ridder dan valt dit onder publiekelijk huilgedrag.

Middeleeuwse tranen

Dan nu naar een antwoord op de vraag welke boodschap de auteur verpakt heeft in de tranen van zijn personages. Omdat een inventarisatie van huilmomenten niet mijn opzet is, noch een uitputtend verslag van al mijn bevindingen, kies ik ervoor om op een aantal punten mijn resultaten te groeperen. Zo zal ik het hebben over mannen- en vrouwentranen, over openbare en eenzame tranen en over verschillende soorten tranen. De plaatsen waar de tranen vergoten worden, oordelen van de auteurs of personages over het huilgedrag en gebaren die het huilen ondersteunen komen ook aan bod. Bij elk onderdeel zal ik mij steeds afvragen wat het effect en de functie van de tranen zijn en in hoeverre het genre van invloed is op het huilgedrag. Voordat ik hiermee begin zal ik eerst een alinea te wijden aan enkele karakteristieke eigenschappen van de diverse genres.

Genrekenmerken

Het eerste dat opvalt bij het lezen van de diverse teksten is het frappante verschil in huilgedrag bij de diverse genres. In de geestelijke literatuur wordt duidelijk om andere situaties gehuild dan in de ridderromans, en de *Spiegel historiael* ligt hier, als historiografische tekst, tussenin; al schuurt deze wel, wat huilgedrag betreft, tegen de geestelijke literatuur aan. Ook tussen de Karel- en Arturteksten zit een duidelijk onderscheid, terwijl *Floris ende Blancefleur* weer meer

richting de Arturromans gaat. De boodschap die een tekst wil communiceren lijkt bijna overeen te stemmen met het huilgedrag van de personages. Afhankelijk van het genre huilen de karakters om aardse of geestelijke zaken en het huilen heeft zelfs bij godsdienstige en historiografische teksten een duidelijkere, didactische boodschap. Hier is de morele les die zichtbaar bij het huilen hoort nadrukkelijker aanwezig dan in de meeste ridderromans. Hoe en waarom de personages huilen, wordt bij de verschillende onderdelen behandeld. Het gaat mij hier om enkele significante eigenschappen van de verschillende genres, om de tranen straks beter te kunnen plaatsen.

Afb. 8
Een bladzijde uit de Spiegel
historiael.

110 Het thema van de 'homo silvaticus' (de wilde man) is een van de pijlers waar de *Ferguut* op gebouwd is. De andere is van de verheerlijking van het adellijke geslacht. Zie Rombouts e.a. 1994, p. 9-19.

De Arturromans, fictieve verhalen waarin het individu zich constant probeert te bewijzen, kent twee vormen van ridderschap: het wereldse ridderideaal (liefde en roem bepalen de daden van de ridder) en het religieuze ridderschap (gebaseerd op de liefde tot God). In de *Lanceloet*, de *Walewein* en de *Ferguut* gaat het om de eerste en in de *Queeste vanden Grale* (verder: *Queeste*) en in mindere mate ook *Arturs doet* gaat het om de tweede vorm. In de *Ferguut* speelt ook nog de ontwikkelingsgang van Ferguut een grote rol. Hij verandert, via de wijze lessen die hij tijdens zijn avonturen leert, van een jonge 'dorper' in een hoofse ridder.¹¹⁰

De *Historie van Malegijns* (verder: *Malegijns*), het *Roelantslied* en *Den droefliken strijt* zijn voorbeelden van Karelromans. In deze romans is het de eer die het handelen van de ridders bepaalt, waarbij trouw aan God, aan de leenheer en het geslacht belangrijke eigenschappen zijn. Trouw is in deze teksten belangrijker dan de liefde, wat veel meer een thema van de hoofse Arturromans is. De meeste Karelromans worden eerder gekenmerkt door historische onderwerpen.¹¹¹

111 Van den Berg en

Besamusca 1992, p. 18.

De hagiografische prozavertaling van de *Vita sanctae Christinae Mirabilis* (verder: *Christinae Mirabilis*), het Maria-mirakel van de *Beatrijs* en *Vanden levene ons Heren*, een bijbelvertelling over het leven van Christus gebaseerd op het evangelie en apocriefen, zijn voorbeelden van de geestelijke literatuur. Geloof in de barmhartigheid en de steun van God, al dan niet door tussenkomst van Maria of een van de engelen en de goddelijke mirakels zijn hier de centrale thema's. Deze onderwerpen zijn ook terug te vinden in Maerlants *Spiegel historiael*, maar deze tekst is vooral een wereldgeschiedenis, vanaf Gods eerste scheppingsdag tot aan Maerlants eigen tijd. Een geschiedverhaal van grote mannen, maar ook van gewone mensen, met de nadruk op de eeuwige strijd tussen goed en kwaad.¹¹²

112 Van Oostrom 1994, p. 4.

Huilende mannen en vrouwen

Huilende mannen zijn oververtegenwoordigd in mijn corpus. Op elke twee mannen huilt maar één vrouw. Maar eerlijkheid gebiedt: mannelijke personages genieten nu eenmaal de voorkeur van de middeleeuwse auteurs.

Het zijn vooral de helden van het verhaal die het vaakst de tranen laten stromen, met de *Spiegel historiael*, de *Walewein* en de *Ferguut* als uitzondering. In een wereldgeschiedenis spelen nu eenmaal meerdere mensen een hoofdrol en kan er niet één de grootste huiler zijn en het zijn niet de wangen van Walewein maar die van Ysabele die vaker nat worden, terwijl ook in dit verhaal het aantal mannelijke huilers het aantal vrouwelijke overstijgt. In de *Ferguut* krijgt de titelheld net zo vaak natte ogen als Galiene, maar het zijn de vrouwelijke hoofdpersonages uit de *Beatrijs* en de *Christinae Mirabilis* en de moedigste mannen in de overige teksten die de grootste weners zijn.

De heftigste huilers in de andere teksten zijn: Artur in *Arturs doet*; Lanceloet in de *Lanceloet* en de *Queeste*; Karel in *Den droefliken strijt*; Roelant in het *Roelantslied*; Floris in *Floris ende Blancefleur*; Magelijns in de *Malagijns* en Jezus in *Vanden levene ons Heren*.

Het is frappant dat de reden waarom gehuild wordt in veel gevallen dezelfde is. In verhouding huilen beide seksen even vaak bij het afscheid, om de dood, van verdriet, spijt en pijn of uit medelijden en om genade. Mannen scoren hoger als het gaat om wanhoop, geloof, berouw, vreugde en krokodillentranen. De vrouwen laten vaker een traan bij gevoelens van onmacht en liefde. Dit onderscheid is gedeeltelijk toe te schrijven aan het verschil in genre. In de *Spiegel historiael*, waar de heren de vrouwen verreweg in aantal overstijgen, wordt veel gehuild tijdens het gebed en uit berouw. En het zijn vooral de dames die in de Arturromans huilen uit onmacht en liefde. Nergens zijn verwijzingen te vinden van typische mannen- of vrouwen tranen of worden ze, vanwege het huilen, om hun sekse veroordeeld. Op het effect en de functie van de tranen ga ik dieper in als ik de verschillende soorten behandel.

Privé of publiekelijk

Werd in de Oudheid de mannen nog aangeraden om, overweldigd door emoties, in sommige gevallen in afzondering te wenen, dit advies ben ik in de middeleeuwse teksten niet tegengekomen, noch de neiging tot afzondering. Wel huilen de mannen, in het onderzochte corpus, voor meer dan de helft en de vrouwen overwegend in het openbaar. Het verschil tussen privé en publiekelijk huilen lijkt echter eerder op toeval te berusten dan dat er bewust voor gekozen wordt. Daar waar de situatie zich afspeelt, biggelen de tranen. Zonder

gekozen afzondering en zonder uitstel. De enige uitzonderingen zijn twee vrouwen: Oriande in de *Malegijns* en Genevre in de *Lanceloet* en *Arturs doet*.

Oriande verzoekt Karel, die op dat moment een poging onderneemt om haar tegen haar zin in te nemen, zich nog een dagje te beheersen; morgen zal zij gewillig zijn. Niet tijdens de verkrachtingspoging, maar pas als Karel haar kamer verlaten heeft, barst zij in tranen uit:

'Oriande, ick heb u gevraecht wat u meyninge is, aldus kiest oft deylt oft ghijt met vrientscappen doen wilt oft met viantschap', ende met dien so greep hijse in sijn armen ende hi wildese daer gevelt hebben. Ende doen Oriande dat sach so viel si op haer knien ende seyde: 'Edel heer coninc ic bid u door alle vrouwen eere dat ghi mi respijt geven wilt tot morgen, ende wat ghi dan op mi begeert dat sal ic u doen'. Die coninc dit hoerende ghaf haer consent tot morgen ende so is hi uter cameren gegaen. Doen die coninc uter cameren was so en heeft si niet gedaen dan screyen ende weenen, tegen haer selven seggende: 'O mi arme kativige wat sal mijns wesen.' (Kuiper 1903, p. 261.)

Omdat geen persoon in de gevonden citaten wacht met huilen, zou het in de lijn der verwachting liggen dat Oriande, nog tijdens het haar aangedane onrecht in huilen zou uitbarsten. Karel zou dan wellicht medelijden tonen en afzien van verder ingrijpen. Een verklaring van Oriande's gedrag, het lijkt erop dat zij ervoor kiest haar verdriet niet aan Karel te laten zien, ligt mogelijk bij de bewerker van de tekst. De prozaroman, waar dit fragment uit komt, is weliswaar gebaseerd op de langere versie van de Middelnederlandse versroman die rond 1300 uit het Frans vertaald is, maar de bewerker heeft deze tekst aangevuld met nieuwe episodes.¹¹³ Interessant zou zijn om te onderzoeken of en op welke manier deze scène in andere talen voorkomt. Mocht deze scène een toevoeging van de bewerker zijn, dan zou ook de datum van verschijning een rol kunnen spelen. De roman is gedrukt in 1556 en is hiermee de jongste tekst uit mijn bestand. Zoals eerder gemeld werd er in het zestiende-eeuwse Frankrijk minder gehuild. Misschien was deze grotere mate van zelfbeheersing ook van invloed op de Middelnederlandse tekst?

Genevre zoekt niet één, maar meerdere keren de afzondering om te huilen. Telkens wanneer zij groot verdriet heeft om Lanceloet trekt zij zich terug om alleen te zijn:

*Der coninginnen Genovre quam mare
Dat Lanceloet verslegen ware.
Als si die niemare hadde verstaen
Ginc si in ene camere saen,
Daer Lanceloet te slapene plach.
Ende als Lanceloets bedde sach
Wart si met groten mesbare,
Hare selven treckende biden hare;
Ende weende ende dreef groete rouwe doe, (J, dl. 1, vs. 1573-81.)*

Ook wacht Genevre met huilen tot haar nicht vertrokken is met een boodschap voor de Vrouwe van het Meer; Genevre wil haar spreken inzake Lanceloet (J. dl. 1, vs. 11477-85). Als blijkt dat koning Claudas haar nichtje gevangen houdt, en zij hierdoor haar verzoek aan de Vrouwe van het Meer niet kan doen, stuurt Genevre de ridder Tarquin eropuit met een dreigend verzoek aan Claudas om haar nichtje terstond vrij te laten. Als Genevre van de ridder hoort dat Claudas geen gehoor aan haar verzoek wil geven, wacht zij tot Tarquin vertrokken is voordat zij haar tranen de vrije loop laat (J, dl. 1, vs. 26520-603). Lanceloet blijft zoek en hierom huilt Genevre 's avonds als zij alleen in bed ligt (J, dl. 1, vs. 311136-43). Spelen deze episodes zich af in de *Lanceloet*, ook in *Arturs doet* trekt Genevre zich terug vanwege haar verdriet om Lanceloet. Zij wil weten hoe ver de liefde van Lanceloet voor een jonkvrouw gaat – de vrouw die Lanceloet zijn platonische liefde heeft beloofd in ruil voor zijn gezondheid – maar is er eigenlijk van overtuigd, dat die liefde verder gaat dan zij zou willen (J, dl. 2, vs. 1611-14).

Bij Genevre moet haar gedrag verklaard worden door haar geheime liefdesrelatie met Lanceloet. Als het hele hof in diepe rouw gedompeld is bij de tijding dat Lanceloet mogelijk gestorven is, huilt Genevre met iedereen en dus

Afb. 9
Koningin Genevre omringt door
haar hofdames.

publiekelijk mee (J, dl. 1, vs. 1398-1400 en 34883-90), maar vaker zoekt zij de eenzaamheid. Te vaak en te veel huilen in de openbaarheid zou haar kunnen verraden. Haar gedrag accentueert hier dat geheimhouding van deze liefdesrelatie belangrijk is. Het 'helen' is een van de gedragsregels van hoofse liefde; zij die elkaar oprecht beminnen, maar dit niet openbaar kunnen maken, dienen hun liefde voor de buitenwereld geheim te houden. Met name adellijke dames waren goed tot helen in staat, zoals de romances van de burgravin van Vergi en haar ridder en van Isolde en Tristan ook aantonen.

Tijdens de Middeleeuwen worden er veel tranen vergoten tijdens het gebed. Dit huilend bidden gebeurt vaker publiekelijk dan privé. Voor God zal het niet uitmaken, hij is ten slotte overal aanwezig, maar bij de huilers is ook nergens te merken dat zij bewust voor het een of het ander kiezen. Naast de besproken uitzonderingen wordt er in geen van de teksten gekozen voor afzondering. Dat huilen in de Middeleeuwen een publiekelijke aangelegenheid is, blijkt dus een goede constatering. Maar het waarom is hiermee nog niet verklaard. In de Middeleeuwen wees het alleen-willen-zijn op narcisme of op hoogmoed; het was in ieder geval een verdachte handeling.¹¹⁴ Dit zou een goede reden kunnen zijn om de tranen openlijk te laten gaan. Een andere mogelijkheid is, dat men helemaal geen problemen had met huilen, dat huilen bij voorbeeld net zo bij de mens hoort als lachen en dat afzondering zoeken helemaal niet nodig was.

114 Pleij 1998, p. 383, noot 20.

Soort tranen

De verschillende tranen die zich voordoen binnen de verhalende Middelnederlandse teksten laten zich onderverdelen in tranen uit rouw, afscheidstranen, gebedstranen, tranen uit onmacht en wanhoop, liefdestranen, vreugdetranen en krokodillentranen. Daarnaast blijft er nog een restgroep over met tranen uit angst, spijt, pijn, medelijden, ontroering, heimwee, verlies, schaamte, kindertranen en verdriet in het algemeen. Deze groepen bleken echter of te klein of te algemeen om hier zinnige conclusies uit te trekken. Als de stiefmoeder van Roges in de *Walewein* huilend haar spijt betuigt en om vergiffenis vraagt (Van Es 1957, vs. 11121-26), of Jezus in zijn kribbe ligt te huilen omdat hij door een 'ghebenedide borst' gevoed wil worden (J&V, vs. 864-67) is hier, behalve dat de aanleiding van dit huilgedrag in de Middeleeuwen niet afwijkt van hedendaagse tranen, niets bijzonders op te merken. Ik beperk mij dus tot de eerste soorten en zal hieronder de categorieën één voor één behandelen.

Tranen uit rouw

*Over .viij. daghe stierf si daer toe.
Daer deedse hare sone ter erden
Met sulker eren ende werden,
Ende met tranen ende met rouwen,
Alsoe betaemde sulker vrouwen. (J, dl. 1, vs. 35406-10.)*

Dit fragment uit de *Lanceloet* is erg duidelijk: 'en met tranen en rouw, zoals men verschuldigd is bij zo een vrouw'. Er wordt hier niet verwacht dat er van verdriet gehuild wordt, maar omdat het bij zo'n vrouw hoort. Lanceloet begraaft hier zijn overleden moeder en dit fragment is ook alles wat er over haar dood verteld wordt. Verzen daarvoor wordt nog groot feest gevierd vanwege een overwinning en direct daarna schenkt Artur, nog geheel in feestvreugde, een stuk land aan Lanceloet. De dood hoort duidelijk bij het leven, zoals

115 Zie o.a.: V&W, P. I, BK. I, Kap. XII, vs. 9-11; V&W, P. I, BK. IV, Kap. XXV, vs. 9-13; V&W, P. III, BK. VI, Kap. VI, vs. 32-39; V&W, P. III, BK. VIII, Kap. I, vs. 91-94.

Afb. 10
Maria bij het kruis met Jezus.

huilen bij de dood. Na de begrafenis gaat het leven zo snel mogelijk weer zijn oude gangetje. Ook in de *Spiegel historiael* zijn de huilfragmenten om de dood, al dan niet van bekende mensen, kort: twee of drie versregels zijn meestal voldoende om aan te geven dat er iemand gestorven en dat er geweend is.¹¹⁵ Anders ligt dat in *Vanden levene ons Heren*, hier wordt om de dood van Jezus gehuild en dit gebeurt vaker, langer en door meer mensen dan in andere teksten. Maria, St. Jan, de jood Jozef, Nikodemus, Maria Magdalena en een andere Maria, een zus van Maria, huilen samen of alleen op verschillende plekken in het verhaal om de dood van Christus.

Momenten waarop de tranen uit rouw vloeien in *Vanden levene ons Heren*: Maria huilt als blijkt dat haar zoon aan het kruis gestorven is (J&V, vs. 3515-22) en opnieuw als Jezus van het kruis afgehaald wordt en zij zijn wonden kan verzorgen (J&V, vs. 3829-34). Samen met St. Jan, de jood Jozef en Nikodemus huilt Maria van verdriet als Jezus in zijn graf gelegd wordt (J&V, vs. 3853-56). Als blijkt dat Jezus na een paar dagen uit zijn graf verdwenen is, is het Maria Magdalena die hierom haar tranen laat lopen (J&V, vs. 4554-57).

De reacties die de rouwtranen bij een overlijden oproepen zijn meehuilen of er volgt, zoals bij bijna alle rouwfragmenten in de *Spiegel historiael*, geen enkele reactie.

Voorbeelden van met elkaar meehuilen om de dood: *Den droefliken strijt* – Als Karel met zijn mannen op het strijdtoneel – Roncheval – aangekomen is, treft men Roelant met vier staken aan de grond genageld aan, van boven tot onder opengereten, maar ook andere doden. Iedereen huilt om Roelant maar ook om zijn eigen familie en vrienden; iedereen lijkt ook met elkaar mee te huilen (Boekenooogen 1902, p. 74). In de *Walewein* huilt de bevolking mee als Walewein en Ysabele overnachten bij een hertog en zijn vermoorde zoon in de armen van een paar inwoners het tentenkamp binnengedragen wordt (Van Es 1957, vs. 8816-18). Wanneer Walewein in *Arturs doet* aan zijn verwondingen is overleden wordt er op meerdere momenten meegehuild (J, dl. 2, vs. 10447-48, 10455-56 en 10584-88).

Afb. 11
Het lichaam van Walewein onderweg naar Camelot.

Een op de vijf huilfragmenten gaat over de dood, de vermeende dood of doodsangst. Hiermee is rouw een van de grootste tranentrekkers. Er zijn echter wel verschillen in huilgedrag te constateren. Om een vermeende dood wordt veel langer en intenser getreurd dan om de dood zelf. Diederic van Assenede heeft 89 verzen nodig om Floris aan het (lege) graf van Blancefleur te laten huilen en treuren (Mak 1980, vs. 1115-204). De dichter van de *Lanceloet* laat het hof van Artur en met name Genevre en Artur meermalen om Lanceloet huilen, de mogelijkheid dat hij zou zijn overleden, overleven zij bijna niet. Artur bezwijkt zelfs bij het nieuws:

*Die coninc antworde te dien:
"Eist aldus, dats groet ongeval
Mi ende desen lande al
Meer dan mi gesciede noit ere."
Hi begonste te weennen sere:
Hem faelgierde sine cracht
Dat hi welna viel in onmacht. (J, dl. 1, vs. 1682-88.)*

Artur huilt nogmaals als hij in gedachten verzonken aan Lanceloet denkt en hem dood waant (J, dl. 1, vs. 10739-49). Ook Genevre bezwijkt als zij denkt dat Lanceloet dood is. Lanceloet heeft, op verzoek van een oude dame, Genevre samen met een aantal ridders en jonkvrouwen alleen in het bos achtergelaten. De koningin verwacht Lanceloet snel weer terug te zien en verwacht de eerste de beste ridder die aankomt rijden met Lanceloet. Als blijkt dat hij het niet is, denkt zij dat het hoofd dat aan het zadel hangt van Lanceloet is; alle jonkvrouwen huilen met haar mee (J, dl. 1, vs. 1345-1400). Ook als Genevre, bij aankomst van Lioneel – neef van Lanceloet, dus zij wordt in alle hevigheid herinnerd aan de afwezigheid van haar lief – in tranen uitbarst, huilt haar omgeving weer met haar mee. Lioneel vraagt verontrust waarom iedereen huilt en als hij de oorzaak kent, is ook hij niet meer te houden. (J, dl. 1, vs. 10780-823).

Dat ook de angst voor de dood een goede reden is om te huilen, maakt Jezus zelf duidelijk als hij aangeeft bang te zijn om te sterven:

*Hi vruchte sijn doet want Hi was man.
Daer Hi bedde al daer Hi lach,
Onse Here weende al dat Hi mach.
Daer Hi jeghen deerde leit,
vele jammerlike dat Hi screit. (J&V, vs. 1975-79.)*

Floris en Blancefleur huilen ook uit doodsangst als zij samen in bed betrapt worden en nogmaals als de emir zijn vonnis zal uitspreken (Mak 1980, vs. 3341-44 en 3574-78). Brumalt en een jonkvrouw huilen uit doodsangst in de *Lanceloet*. Brumalt neemt vrij onbezonnen, maar wel huilend plaats op de Verschrikkelijke Stoel en laat daar het leven (J, dl. 1, vs. 3135-40) en de jonkvrouw heeft net van Genevre gehoord dat zij zal moeten sterven; Genevre is bang Lanceloet kwijt te raken (J, dl. 1, vs. 20414-420).

Bij een mogelijke dood of angst voor de dood is meehuilen vaak de enige reactie, er zijn echter twee uitzonderingen: Artur reageert dan op deze tranen. Lioneel huilt met het hof mee als hij het nieuws over Lanceloet hoort, hij is zo ontzet dat hij niet kan stoppen, Artur treedt troostend op (J, dl. 1, vs. 10821-25) en Artur is ook degene die medelijden toont met de huilende Brumalt die op dat moment plaats wil nemen op de Verschrikkelijke Stoel. Artur toont zich hiermee een ware, barmhartige koning, die in staat is zijn medelijden te tonen.

Huilen om de dood komt, mede door de reactie van de omstanders en de korte aandacht die het gebeuren vaak krijgt, erg dicht in de buurt van een ritueel, een gewoonte. Iemand is dood, het moet gemeld voor het verhaal, er vallen wat tranen, maar verder gaat het verhaal geruisloos verder. Is er sprake van een vermeende dood of angst voor de dood, dan worden er beduidend meer verzen gebruikt en werken de tranen mede spanningverhogend. Bij een gewaande dood weet het publiek veelal dat het personage nog in leven is, maar hoe en wanneer komt de wener achter de waarheid? Bij een angst voor de dood, vrees het publiek gelijktijdig met het personage. Dat deze thema's vooral zijn terug te vinden in de ridderromans, die vol staan met spannende episodes, wekt dan ook geen verbazing. En dat er met name in een historiografische tekst als de *Spiegel historiael* veel gehuild wordt om een overlijden is te verwachten, meerdere verhalen gaan over het leven van beroemde mannen en deze berijmde levensverhalen eindigen vaak met een droevige dood.

Afscheidstranen

Huilen bij afscheid. Het gebeurt nog steeds. Er worden heel wat tranen vergoten en weggeslikt door ouders, kinderen en geliefden op perrons en vliegvelden. Gevoelens van heimwee, van weemoedig verlangen, nemen bezit van beide partijen en tranen zijn hiervan het resultaat. Ten slotte 'partir c'est mourir un peu'. Zo opmerkelijk kan het dus niet zijn dat er ook in de Middeleeuwen gehuild werd bij het afscheid nemen. Het verbaasde mij ook niet als mannen of vrouwen huilden bij het vertrek van familieleden of een geliefde of als zij om welke reden dan ook hun land werden uitgezet.

Vivien (de tweelingbroer van Malegijs uit de *Malegijs*) vertrekt van het hof van zijn vader Yvorijn. Zijn pleegzusje Beufleur kan bij dit vertrek haar ogen niet droog houden (Kuiper 1903, p. 27).

In *Floris ende Blancefleur* huilt Floris drie keer als hij van Blancefleur afscheid moet nemen en zijn ouders huilen als zij, op hun beurt, Floris moeten laten gaan (Mak 1980, vs. 302-04, 480-83, 500-02, 1579-84). Zie voor andere afscheidstranen: J, dl. 1, vs. 34883-90 en 35905-08; J, dl. 2, vs. 55-60, 824-27 en 2869; V&V, P. III, BK. III, Kap. XXXIX, vs. 45-49.

Huilende, uitgezette landgenoten zijn Lanceloet, als hij in *Arturs doet* Engeland voor Frankrijk moet inruilen (J, dl. 2, vs. 7331-34) en in de *Spiegel historiael* is het Hannibal die Italië uitgezet wordt (V&V, P. I, BK. V, Kap. XXXVII, vs. 9-12) en de keizerin van Rome die ook, na een onterechte veroordeling, Italië moet verlaten (V&V, P. I, BK. VII, Kap. LXV, vs. 155-160).

Afb. 12
Ridders onderweg naar een
queeste.

Opvallend vond ik de passages waarin ridders, op bijna dramatische wijze, afscheid van elkaar nemen. Zoals de tien ridders van de Tafelronde, waaronder Walewein, Hestor en Dodineel, die in de *Lanceloet* op zoek gaan naar Lanceloet. De eerste kilometers reizen zij samen, maar op een gegeven ogenblik nemen zij afscheid en gaat ieder een eigen kant op:

*Mijn here Walewein stac af daer
Sinen helm ende alle dandre naer,
Ende ondercusten hen int sceden,
Ende weenden alle van jamerheden.
Si wisten wel dat si na dien
Binnen langhen niet en souden ondersien
Alsoe te gadere alse si daer waren. (J, dl. 1, vs. 2911-17.)*

Na enige tijd ontmoeten Walewein en Hestor elkaar weer en opnieuw nemen zij afscheid:

*Si daeden hare helme af beide saen
Ende ondercusten hen bede,
Ende weenden ten gescede. (J, dl. 1, vs. 3532-34.)*

In de *Spiegel historiael* doet Maerlant verslag van het ontroerende verhaal van het vriendenpaar Amijs en Amelis. In het fragment nemen de vrienden afscheid van elkaar; Amijs, verkleed als Amelis, zal de eer van zijn vriend hoog gaan houden:

*“Wi sullen cledere ende paert
Wisselen, ende ic sal metter hulpe ons Heren
Den verradere ontheren.
Vaert nu te minen wive,
Maer hoet u van haren live!”
Met tranen scieden si ende met wene.
(V&V, P. III, BK. VIII, Kap. LXXVII, vs. 86-91.)*

Elkaar kussend en huilend in de armen vallen is niet direct de eerste reactie die verwacht zou worden bij afscheid nemende ridders. Deze, op het eerste gezicht emotionele fragmenten, blijken, bij nadere bestudering, een andere boodschap te bevatten dan die van heftig

geëmotioneerde ridders. Zeker niet bij elk afscheid wordt er gehuild. De tranen beginnen pas te stromen bij een langdurige afwezigheid, waarbij de mogelijkheid dat men elkaar niet meer levend terugziet groot is.

Artur huilt, in de *Queeste*, als hij afscheid neemt van Walewein en Lanceloet; zij gaan op zoek naar de Graal, een avontuur waarvan Artur verwacht dat er velen zullen sterven (J, dl. 2, vs. 909-45). Niet alleen Artur huilt, het hele hof rouwt mee omdat de ridders vertrekken (J, dl. 2, vs. 1022-26). Nadat Galaat en Lanceloet meer dan een half jaar samen aan boord van een schip zijn geweest, moeten zij opnieuw het avontuur aanvangen. Zij nemen huilend afscheid van elkaar; Galaat weet dat dit een afscheid voor altijd zal zijn (J, dl. 2, vs. 9721-30). Bij het hof van Corbenic huilen Claudijn en zijn twee kompanen als zij Galaat, die zijn zoektocht naar het geheim van de Graal verder voortzet, gedag zeggen (J, dl. 2, vs. 10609-16). Ook in *Arturs doet* wordt er tweemaal huilend afscheid genomen. Griflet huilt als Artur hem opdraagt te vertrekken en als hij Artur op de boot met Morgain ziet wegvaren (J, dl. 2, vs. 12177-78 en 12259-60).

Omdat deze afscheidstranen ook halverwege de avonturen vloeien, waarna de ridder in nieuwe belevenissen terecht komt, kunnen ze ook gezien worden als een startpunt van afzonderlijke queesten. Deze tranen zijn tevens een signaal voor het publiek om op het puntje van de stoel te gaan zitten, want het gevaar dreigt om elke hoek: de kans dat de personages het avontuur niet overleven is zeker aanwezig. Naast het begin van een nieuw avontuur en het spanningverhogende element onderstreept het huilen ook nog eens de vriendschapsbanden. Er wordt pas gehuild als er sprake is van een persoonlijke relatie.

Opmerkelijk is dat deze afscheidstranen alleen voorkomen in de Arturliteratuur en eenmaal in een aan de ridderepiek verwant verhaal in de *Spiegel historiael*. Opmerkelijk, maar niet vreemd. Ten slotte zijn de queesten, de enerverende belevenissen en de onderlinge verbondenheid van de ridders van de Tafelronde belangrijke thema's van de Arturromans en is het centrale thema van de legende van Amijs en Amelis die van de onderlinge vriendschap.

Gebedstranen

Binnen de kerk kent men vier soorten tranen: van vreugde, verdriet, berouw en genade.¹¹⁶ Voor de middeleeuwse gelovigen zijn zij een extra wapen bij het bidden. God begrijpt dat men serieus berouw toont en om genade vraagt als de gebeden gepaard gaan met wenen. Wanneer bij Artur de tranen over zijn wangen rollen, als hij in de *Lanceloet* aan God vraagt of hij er toch vooral voor wil zorgen dat Lanceloet vandaag of uiterlijk morgenochtend aan het hof zal verschijnen, dan geeft God gehoor en verschijnt Lanceloet nog net op tijd (J, dl. 1, vs. 30798-808). In de *Queeste* krijgen ook Bohort en Lanceloet hulp van boven als zij, op zoek naar de Graal, huilend tot God bidden. Bohort raakt in gevecht met zijn broer

116 Lutz 2001, p. 29.

Lioneel, maar wil dat deze strijd stopt en bidt tot God; als zij elkaar nu vermoorden dan zouden zij zondig sterven. Zijn gebed aan God wordt direct verhoord. Deze laat de bliksem inslaan en de grond in vuur en vlam zetten. Dit ingrijpen van boven zorgt ervoor dat beide heren de strijd staken (J, dl. 2, vs. 7613-60). Wanneer Lanceloet in het Graalkasteel de kans krijgt de schaal te bewonderen, vraagt hij huilend in een gebed aan God hem niet verder te schande te maken en hem een blik op de Graal toe te staan. Het wordt Lanceloet gegund het wonder van een afstand te bekijken (J, dl. 2, vs. 9821-36). In de *Malegij's* zijn het afwisselend God en een engel die hulp, troost en vergeving bieden (Kuiper 1903, p. 199, 243-44, 249 en 262). In alle gevallen zorgt het huilend bidden in de ridderromans voor een gegarandeerde, snelle reactie van boven.

Afb. 13
Bidden uit berouw.

Vergiffenis van God en steun en troost van een engel zijn ook beloningen bij gebedstranen in de *Spiegel historiael*. De voorkeur van Maerlant voor de Moeder van God zorgt er echter voor dat er ook veel hulp van Maria verwacht mag worden.¹¹⁷

117 Van Oostrom 1994, p. 55.

Enkele voorbeelden van de hulp van Maria: De keizer van Constantinobel voelt zich door Jan van Damascus verraden vanwege een tekst die hij geschreven had. Het vonnis luidde dat de hand, die de woorden vorm hadden gegeven, eraf moest. Met één hand minder bidt Jan huilend tot God, Maria schiet te hulp en zet de hand er weer aan (V&V, P. III, K. II, Kap. XVIII, vs. 40-65). Als een abdis door de duivel bezocht is en zwanger blijkt, helpt Maria haar door het kind, na de geboorte, bij een kluizenaar onder te brengen. De vrouw wordt haar zonden vergeven (V&V, P. I, BK. VII, Kap. LX, vs. 55-86). Ook is Maria redder in de nood voor een jonkvrouw, die eigenlijk door een ridder beschermd zou worden. Deze ridder blijft in een toernooi dood. Maria troost en biedt haar hulp aan (V&V, P. I, BK. VII, Kap. LXXVIII, vs. 108-116). Zie verder ook: V&V, P. I, BK. VII, Kap. LVII, vs. 13-41; V&V, P. I, BK. VII, Kap. LX, vs. 18-48; V&V, P. I, BK. VII, Kap. LXXVII, vs. 67-104; V&V, P. III, BK. VI, Kap. XXXVI, vs. 1-98.

Afb. 14
Ontmoeting tussen Beatrijs en
Maria in het klooster.

Niet verwonderlijk is het dat Maria ook haar hulp aanbiedt in de *Beatrijs*, ten slotte een middeleeuws Maria-mirakel. In dit verhaal wordt tweemaal bij het gebed gehuild. De eerste keer als Beatrijs berouw toont om haar zondige leven. Zij bidt en huilt en vraagt Maria om hulp. De hulp komt, maar pas nadat Beatrijs haar gebeden voor een niet nader genoemde periode volhoudt (zij zwerft een tijd met haar kinderen door het land). Maria helpt haar uiteindelijk door haar terug te leiden naar het klooster vanwaar zij vertrokken is. Hier hoort Beatrijs dat Maria zolang haar plaats in het klooster heeft ingenomen. Op dit moment huilt zij voor de tweede maal. Haar wroeging is nu nog groter en zij vraagt Maria verlichting voor de pijn die dit bij haar te weeg brengt (Wilmink 1999, vs. 485-94 en 620-30). Met Beatrijs loopt het allemaal goed af. Per saldo heeft zij spijt betuigd en is tot inkeer gekomen. Dat een berouwvol leven niet valt weg te wassen met wat tranen wordt duidelijk als zij als boetedoening haar kinderen achter moet laten om ze nooit meer te zien wanneer zij opnieuw het klooster binnengaat. Er vallen opvallend weinig gebedstranen in deze tekst. De reden zal kunnen zijn dat zolang er geen berouw is of deze is niet oprecht, dat dan tranen geen zin hebben. Een gebed zonder tranen en zonder schuldbesef – Beatrijs heeft haar leven lang tot Maria gebeden (Wilmink 1999, vs. 528-29) – maakt minder of geen indruk.

Ook in de *Christinae Mirabilis* en *Vanden levene ons Heren* vallen weinig gebedstranen. In de eerste tekst wordt maar eenmaal bij het gebed gehuild: Christina lijdt veel pijn, omdat zij ervoor gekozen heeft de pijnen van het vagevuur op aarde te doorstaan ter bekering van de zondaars. Als het niet haar, maar de 'gheesteliken menschen' in haar omgeving te veel wordt, grijpen zij in:

Hier om baden die gode menschen Onsen Here dat Hi nae ghemene staet der menschen sijn miraculen temperen woude in Cristinen. Ende die goede Here en versmade niet dat ghebet der gheerre die mit tranen tot hem riepen. (Deschamps 1975, p. 92.)

Er is in deze tekst nog eenmaal sprake van tranen bij het bidden, het gaat om een oproep van Christina zelf: 'bidt den heer mit tranen dat hi in sijn toerne sijne ontfermherticheit niet en verghete' (Deschamps 1975, p. 95). De enige die in *Vanden levene ons Heren* huilend bidt is Maria Magdalena, zij toont in deze episode berouw over haar zonden en wendt zich huilend tot God:

*Sie beweende hare sonden sere,
sie riep: "Genade, gheweldich Here!
Ghenade, ghenade, God ende man,
Dune ghehors mi, wat salic dan?"
Sie dwoech met tranen Ons Heren voete
vele minlic ende soete.
Ghenade, ghenade, gheweldich Here,
mine sonden rouwen mi sere! (J&V, vs. 1416-23.)*

God vergeeft het haar, wat Simon, die bij het gebed van Maria Magdalena aanwezig is, verbaast. God reageert als volgt:

*Dese besondichde die op Mi screit,
so Ic haer meer verlate, Ic segge di,
so sie meer sal vleien Mi (J&V, vs. 1485-87.)*

Dat huilen helpt bij het bidden wordt hier, door de woorden van God, nogmaals bevestigd. En ook Maerlant maakt dit duidelijk in zijn *Spiegel historiael*. Eén op de vier huilfragmenten in deze tekst behoort tot de gebedstranen.

Een aantal zaken waarvoor in de Spiegel historiael huilend gebeden wordt: Uit vergiffenis en berouw bidt Hieronymus, hij heeft tot nu toe de foute boeken gelezen, over de Graal en Lanceloet en over de heidense filosofie van Plato en Cicero en niet in de heilige schrift. Dit oprechte berouw laat God niet onbeloond (V&V, P. III, BK. I, Kap. XXXVI, vs. 1-112). St. Salvius bidt huilend tot God met het verzoek hem de plaats aan te wijzen waar de martelaar Fiermin begraven ligt. God wijst hem de plek (V&V, P. III, BK. I, Kap. XLV, vs. 23-26). Een kluizenaar, de heilige Steven, bidt op verzoek van een ridder voor zijn zielenheil. Als de kluizenaar zijn gebed met tranen aanvangt, bidt de ridder vol overgave mee en God vergeeft hem zijn zonden (V&V, P. IV, BK. II, Kap. LXXII, vs. 1-52). Zie verder ook hierboven bij hulp van Maria.

En schenkt God bij de meesten direct of wat later vergeving, soms wordt er ook huilend gebeden zonder dat er meteen een reactie uit de hemel verwacht wordt: Augustinus bidt huilend de zeven psalmen, maar dat is hij gewoon (V&V, P. III, BK. V, Kap. XI, vs. 37-38).

Zoals al eerder vermeld, konden in de Oudheid tranen mensen weer tot leven wekken. Bij de komst van het christelijke geloof helpen gebedstranen zeker, maar is deze kracht uiteindelijk voorbehouden aan God. Als Jezus naast het sterfbed van Lazarus staat en hij huilend roept dat hij op moet staan, omdat het nog geen tijd is om te sterven, verlaat Lazarus zijn bed en herneemt hij zijn leven (V&V, P. I, BK. VII, Kap. XVI, vs. 29-34). Deze herrijzenis is geen vanzelfsprekendheid, want dat er met God niet valt te spotten wordt duidelijk gemaakt in de geschiedenis van St. Donaas. God roept vele mensen weer tot leven, maar niet iedere traan staat garant voor een wederopstanding:

*Men mach met screiene, sonder waen,
Niemen doen vander doot upstaen. (V&V, P. III, BK. III, Kap. VI, vs. 71-72.)*

*Hine verwecte den doden niet.
Dats, wanic, bidi gesciet,
Om dat Ons Here niet en woude
Datmen met hem spotten soude. (V&V, P. III, BK. III, Kap. VI, vs. 87-90.)*

Maar wordt er niet gespot en is het gebed oprecht, dan worden de doden weer tot leven gewekt:

*Alse hi tAngiers quam in de stede,
Es hi gegaen tes kints grave,
Ende hiet die erde werpen ave,
Ende ginc Onsen Here vermanen
Nerenstelike met heten tranen;
Ende alse hi upstont vander bede,
So stont up die dode mede, (V&V, P. III, BK II, Kap. XL, vs. 22-28.)*

Wanneer het huilen bij een overlijden vanuit een ritueel ontstaan is, dan kunnen deze 'hoop-op-wederopstandingstranen' heel goed aan de basis van dit ritueel gestaan hebben. (Zie ook het kleitablet uit de veertiende eeuw v. Chr.) Als de overtuiging is dat tranen kunnen leiden tot een hernieuwd leven, dan is een goede huilbui voor een net overledene alleszins de moeite waard. Dit huilen kan een gewoonte geworden zijn, waarvan het oorspronkelijke doel verwaterd is.

In alle genres laat huilend bidden zien dat het verstandig is om op God te vertrouwen. Elk rechtschapen mens kan op Zijn genade rekenen en Zijn hulp is te allen tijde nabij. In de ridderromans komen geen of maar weinig gebedstranen voor. Eenmaal in de *Lanceloet* en vier keer in de *Queeste*. Dit laatste gebeurt duidelijk onder invloed van het geestelijke ridderschap. Ook in de geestelijke literatuur zijn er opvallend weinig gebedstranen; de goedheid van God wordt hier op andere manieren belicht dan via het wenend huilen. De meeste gebedstranen komen voor in de *Spiegel historiael*. Het leerzame karakter van deze tekst en de nadruk die gelegd wordt op het verschil tussen goed en kwaad zal hier mede debet aan zijn.

Tranen uit onmacht en wanhoop

Emoties zijn niet alleen verbonden aan bepaalde situaties, maar ook aan het karakter van het subject en aan zijn of haar toekomstige acties. Tranen uit wanhoop en onmacht zijn hier voorbeelden van. De wanhoopstranen (tranen die opkomen als de huiler geen uitkomst meer ziet) worden meestal door mannen geplengd en die uit onmacht (uit onvermogen en machteloosheid) worden bij voorkeur door de dames vergoten. Wat ze gemeen hebben is dat ze bijna altijd een reactie oproepen bij anderen en vaak tot nieuwe acties leiden.

De ridders uit de Arturromans staan graag klaar om de huilende jonkvrouwen van dienst te zijn. In de *Lanceloet* wil Gariet de wenende jonkvrouw, waarvan haar land door haar zwager is afgenomen, met plezier ter zijde staan. In eerste instantie wijst zij zijn hulp af, alleen Lanceloet kan haar erfenis verdedigen. Maar als blijkt dat hij niet voorhanden is, mag Gariet het ook proberen (J, dl. 1, vs. 8648-8750). Ook de jonkvrouw op het zwarte paard is op zoek naar Lanceloet, haar zusje is ontvoerd, dus hulp is geboden. Lanceloet treft haar huilend aan en vraagt wat er scheelt. Hij hoort van de jonkvrouw dat iedereen denkt dat hij dood is, overtuigt haar van het tegendeel en belooft haar zus te redden (J, dl. 1, vs. 11581-89).

Andere voorbeelden van tranen uit onmacht (het eerste uit de *Lanceloet*, de andere twee uit *Arturs doet*): Een vrouw vertelt haar man de waarheid: hij lijkt in niets op Lanceloet, is zeker niet zo mooi, dapper en deugdzaam. De man stelt deze openhartigheid van zijn vrouw niet op prijs en vernedert haar door haar dure kleding af te nemen en haar alleen nog te laten eten met de bedienden. De vrouw vertelt het verhaal huilend aan Gurrees die belooft dat, als hij haar man tegenkomt, hij wraak zal nemen (J, dl. 1, vs. 6696-790).

Genevre zit in een moeilijk parket, een ridder is dood neergevallen nadat hij fruit van haar had aangenomen. Zijn broer wil gerechtigheid en beschuldigt Genevre van moord. De koningin zoekt een ridder die voor haar wil vechten. Omdat Lanceloet niet aanwezig is, zal zijn neef Bohort de honneurs voor hem waar moeten nemen. Hij belooft zijn hulp als er geen betere ridder voor handen is (J, dl. 2, vs. 3755-90). De volgende keer dat de koningin van onmacht huilt, is het haar neef Labor die de reddende engel is. Genevre moet binnen afzienbare tijd met Mordred trouwen, Labor helpt haar dit te voorkomen (J, dl. 2, vs. 8105-54).

Het zijn vooral de vrouwen die in machteloze situaties verzeild raken en dat komt omdat zij zichzelf niet via een gevecht kunnen verdedigen. Dit maakt de dames machteloos maar gelukkig niet hulpeloos. Zij proberen het gevaar af te dekken door hulp te vinden. Door deze zoektocht tonen zij eigen initiatief; zij ondernemen iets om het onrecht te niet te doen. Dat de hulpkreet vaak gepaard gaat met tranen onderstreept de noodzaak van de hulp.

Niet alleen vrouwen, ook mannen huilen uit machteloosheid, maar minder vaak. In de *Walewein* ontmoet Walewein een knaap die onderweg naar Artur is om zijn ridderslag op te halen; alleen als ridder kan hij in zijn eigen land zijn eer verdedigen. Onderweg is zijn paard gestolen en hiervoor in de plaats heeft hij een kreupele versie ontvangen. Hij redt het nu nooit meer om op tijd terug te zijn. Walewein ziet zijn huilende gezicht en biedt direct zijn eigen paard aan (Van Es 1957, dl. 1, vs. 1460-1507).

Lanceloet huilt, in de *Lanceloet*, twee keer uit onmacht: Hij is hulpeloos als blijkt dat de jonkvrouw die hem na een zwaar ziekbed weer op de been geholpen heeft, haar hart aan hem verloren heeft. Lioneel zegt hem dat hij de jonkvrouw niet zo maar aan haar lot kan overlaten. Na diep beraad verzoekt Lanceloet Lioneel naar Genevre te gaan om haar toestemming voor de relatie te vragen (J, dl. 1, vs. 12731-70). Duizend verzen later is Lanceloet in een andere machteloze situatie verzeild geraakt die hem opnieuw tot wenen uitlokt. Hij is ontvoerd en wordt gevangen gehouden. Hij krijgt hier van drie dames de keuze of één van de vrouwen beminnen en dan vrij man zijn of in gevangenschap blijven. Voor Lanceloet is het eerste geen optie. De dame die hem moet bewaken krijgt medelijden met de huilende Lanceloet en belooft, op voorwaarde, dat zij hem zal helpen (J, dl. 1, vs. 13741-856).

Afb. 15

Lanceloet in gevangenschap.

Het is zeker niet zo dat iedereen die uit onmacht de tranen laat druppelen, altijd steun ontvangt. Wanneer de hoofdpersoon uit de *Malegijs* door Baldaris nog te jong gevonden wordt om de zwarte kunst te leren, begint hij te huilen. Met natte wangen probeert hij zijn pleegmoeder Oriande te overtuigen: leren is juist goed voor kinderen. Oriande is het echter met Baldaris eens en verbiedt Malegijs de boeken in te zien (Kuiper 1903, p. 13). Ook een jonkvrouw uit de *Lanceloet* krijgt haar zin niet als zij Agravain huilend verbiedt te vertrekken. Hij wil nog wel luisteren, maar zo gauw zij uitgesproken is, vertrekt hij met grote snelheid:

*Alse die jonfrouwe wart geware
Dat hi wech voer si voer nare
Ropende ende wenende al in een,
Ende so drove, dat si sceen
Altemale uten sinne wesen.
[...]
Acgraveyn sweech al stille
Ende liet hare seggen haren wille,
Ende reet wech sinen groeten pas (J, dl. 1, vs. 5897-5909.)*

Ook de tranen van de dame die per ongeluk overspel pleegt, maken geen indruk. Gurrees zoekt een slaapplek voor de nacht en vindt een tentenkamp met vier tenten. In de een van de tenten ligt een dwerg te slapen, in de ander twee vrouwen, in de volgende een man en vrouw en in de laatste alleen een 'herde scone' vrouw, ten minste dat denkt Gurrees. De echtgenoot, die ook in het bed ligt, is waarschijnlijk al slapend onder de lakens verdwenen. Na zichzelf op een copieuze maaltijd getrakteerd te hebben, kiest Gurrees voor de nacht het bed met de mooie dame. Hij schuift aan, de vrouw denkt in haar verwarring dat het haar man is en bedrijft de liefde met hem. Als haar eega doorkrijgt wat er gebeurd is, breekt er een gevecht uit tussen Gurrees en de man. De laatste delft het onderspit. Ondertussen is de nacht Gurrees zo goed bevallen dat hij halsoverkop verliefd geworden is op de jonkvrouw en besluit haar tegen haar zin in mee te nemen. Onderweg komen zij een ridder tegen die vraagt waarom zij zo huilt:

ende als hi sach
Dattie vrouwe, die scone was,
Sere weende vragedi das,
Wat si hadde te weennen soe.
Si antworde den ridder doe:
"Dese ridder vort mi met crachte
Mijns ondancs ende bi sire machte,
Ende gister navont sloech hi doet
Minen here, des hebbic rouwe groet." (J, dl. 1, vs. 8058-66.)

De ridder wil de jonkvrouw redden, maar wordt ook door Gurrees verslagen en de vrouw blijft in zijn bezit. Zijn liefde voor haar telt zwaarder dan haar tranen. Hij houdt haar vast tot zij uiteindelijk in een klooster onderduikt (gehele episode: J, dl. 1, vs. 7855-8325).

De wanhoopstranen, tranen die pas vergoten worden als degene in kwestie ten einde raad is, zijn overwegend mannentranen. Amelis vergiet deze tranen als hij zijn kinderen moet vermoorden om Amijs van melaatsheid te redden (V&V, P. III, BK. VIII, Kap. LXXX, vs. 14-27).

Enkele wanhoopstranen uit de *Lanceloet*: Zowel Gurrees als Agravain huilen wanhopig als zij in de gevangenis zitten. Gurrees omdat hij zwaargewond is vanwege zijn gevecht met Sornaham en geen idee heeft waar hij is (J, dl. 1, vs. 8423-35) en samen omdat zij zich radeloos afvragen of zij ooit nog uit deze gevangenis zullen komen (J, dl. 1, vs. 8461-64). *Lanceloet* huilt wanhoopstranen omdat een reus mogelijk voor een hoop narigheid gaat zorgen. Bohort, Ywein en Bandemagus troosten hem (J, dl. 1, vs. 21958-68).

Vrouwelijke wanhoopstranen: In de *Ferguut* huilt Galiene uit wanhoop als er nog geen ridder gevonden is die voor haar kan vechten (R, vs. 4632-38) en Lunette als zij die ridder voor Galiene niet kan vinden. *Ferguut* biedt zijn hulp aan (R, vs. 4402-06).

Meehuilen, troosten, medelijden tonen en raad en hulp bieden zijn de reacties die op tranen uit onmacht en wanhoop volgen. De boodschap die deze tranen in zich hebben is tweeledig. Deze tranen zeggen iets over de huilende personages en over hen die op de tranen reageren. De huilende partij maakt duidelijk dat hulp uiterst gewenst is en de reagerende partij toont meelevendheid, hulpvaardigheid en dapperheid. De hulp die aangeboden wordt blijkt gelijk de aanzet tot een nieuw avontuur.

Noch in de geestelijke literatuur, noch in de Roelantteksten wordt geweend uit onmacht of wanhoop en in de historiografische tekst alleen in het verhaal van Amijs en Amelis. Ook dit huilen lijkt, naast de afscheidstranen, voorbehouden aan personages uit ridderromans of aan ridderromans gerelateerde verhalen.

Liefdestranen

Na de Middeleeuwen betreft het een van de belangrijkste tranensoorten, maar binnen het onderzochte corpus wordt niet vaak uit liefde gehuild. Natuurlijk huilen de liefdesparen Genevre en *Lanceloet* en *Floris* en *Blancefleur* als zij van elkaar verwijderd zijn; verliefde mensen willen bij elkaar zijn en elke scheiding is er een te veel.¹¹⁸ Ook *Ferguut* en Galiene huilen uit liefde, maar Galiene omdat haar liefde niet begrepen wordt en *Ferguut* omdat hij de liefde pas later begrijpt. Galiene, zwaar verliefd op *Ferguut*, staat huiltend naast zijn bed. Zij wil dat hij weet dat zij van hem houdt voordat hij achter de zwarte ridder aangaat (R, vs. 1356-67). *Ferguut* heeft de eerste dag van het toernooi om de hand van Galiene gewonnen, maar huilt omdat hij bang is voor altijd haar liefde verspeeld te hebben (R, vs. 5294-97).

De meeste liefdestranen krijgen geen response van omstanders. Ze worden hooguit begrepen, zoals door de waardin die de titelheld uit *Floris ende Blancefleur* ziet huilen en die zeker weet dat dit tranen uit liefde moeten zijn (Mak 1980, vs. 2238-45). Ook de waard die in de *Lanceloet* getuige is van *Lanceloets* tranen begrijpt 'Dat dat gepeys dat hi an hem vernam Van vrouwen ochte van joncfrouwen quam' (J, dl. 1, vs. 28170-85).

118 Zie: J, dl. 1, vs. 11091-111, 11477-92, 12329-31, 23423-33, 26602-05 en 28159-76; Mak 1980, vs. 735-745 en 2844-46.

Van al deze verliefde mensen krijgt alleen Genevre een adequate reactie op haar getoonde verdriet. Lioneel en Bohort bieden in de *Lanceloet* hun hulp aan en gaan op zoek naar Lanceloet (J, dl. 1, vs. 11080-148). Beide heren, maar nu aangevuld met Hestor, zijn ook in *Arturs doet* Genevre's redders in liefdesnood: Genevre verdenkt Lanceloet ervan zijn liefde aan een ander gegeven te hebben. De ridders gaan op zoek naar Lanceloet om de waarheid te horen (J, dl. 2, vs. 1887-927).

Afb. 16
Floriz en Blancefeur.

In de *Queeste* wordt niet uit liefde gehuild. Wel huilt Genevre, samen met anderen, als zij afscheid nemen van de ridders die naar de Graal op zoek gaan. In de tekst staat dat zij 'Die onderlinge gelive waren' huilen (J, dl. 2, vs. 827), maar voor mij waren dit meer afscheidstranen dan liefdestranen, zeker ook omdat iedereen aan het hof op dat moment staat te huilen. Dat er in de *Queeste* geen liefdestranen vloeien, valt te verklaren door de overgang in de Arturteksten van het wereldlijke naar het religieuze ridderschap. Ook bij de Karelteksten worden geen liefdestranen vergoten. De liefde speelt in de *Malegijs* wel een rol, dit in afwijking tot de meeste Karelromans, maar niet zodanig dat deze tot tranen leidt. In de *Spiegel historiael* komt wel weer een scène voor waarin tranen uit liefde gestort worden: Assenecht komt tot de ontdekking dat zij van Jozef houdt, zij wil hem kussen, maar:

*Doe wilde soene cussen nadien zede,
Maer Joseph hem bet achterdede,
Ende seide: "En betaemet genen man,
Die Gode minnet ende Hem roept an,
Dat hi een wijf cussen soude,
Die dode, stomme afgode van goude
Cusset ende oec anebeet,
Ende te haerre taffen eet." (V&V, P. I, BK. I, Kap. XLVIII, vs. 64-70.)*

Zij 'weende onsochte' op deze afwijzing en Jozef toont medelijden door zijn hand op haar hoofd te leggen. Zij bekeert zich tot het ware geloof en als Jozef haar voor acht dagen verlaat, mist zij hem zo dat zij alleen nog maar kan huilen. Een engel komt het meisje tijdens deze acht eenzame dagen troosten (V&V, P. I, BK. I, Kap. XLIX, vs. 1-40). Een medelijden voorafgaand aan haar bekering en troost als beloning. Deze liefdestranen stromen met een ander doel dan in de ridderromans. De liefde tussen Assenecht en Jozef is een aardse liefde, maar met een geestelijke betekenis. Als je bekeerd bent tot het christelijke geloof is er meer denkbaar dan dat je voor mogelijk gehouden had. De man die je eerst niet ziet staan gaat van je houden en in tijden van nood blijkt je niet alleen te staan.

Liefdestranen komen in de geestelijke teksten in mijn corpus niet voor. Nu gaat de geestelijke literatuur bij voorkeur uit van de liefde voor God en wordt er weinig aandacht geschonken aan de aardse liefde, maar in de *Beatrijs* is wel degelijk sprake van een liefde tussen Beatrijs en haar jongeling. Een liefde die tot heel wat tranen zou kunnen leiden. Ze hadden al kunnen vallen als Beatrijs, verwijderd van haar lief, achter de kloostermuren opgesloten zit en anders wel als haar vriend haar en hun twee kinderen na zeven jaar verlaat. Waarom zij toch geen traan uit liefde voor haar vriend laat lopen, wordt duidelijk als uit het verhaal blijkt dat de liefde voor God en Maria de enige ware liefde is. Beatrijs zegt het zelf al in het begin van het verhaal: 'Ic ben soe verladen Met starker minnen ende ghewont [...] Dat mi die crancheit sal doen doelen' (Wilmink 1999, vs. 74-78). Haar aardse liefde noemt zij hier een zwakte, een dwaling; er moet dus een andere, hogere liefde zijn. Een liefde die geen pijn kan doen, maar alleen maar vreugde zal brengen.

Huilen uit liefde komt eenmaal voor in de historiografische tekst, hier om aan te geven hoe het juiste geloof geluk brengt, en helemaal niet in de geestelijke literatuur. Liefdestranen zijn wereldlijke tranen die met name in de hoofse ridderromans voorkomen. In de Middeleeuwen was het huwelijk een sociaal contract, waarbij het mooi meegenomen was als er ook sprake was van enige genegenheid of zelfs liefde, ten slotte moest er ook voor het

nageslacht gezorgd worden. Via de ridderromans werden de middeleeuwen geconfronteerd met het liefdeshuwelijk. Niet als hoofs ideaal, maar meer als aanzet tot nobel gedrag.¹¹⁹

Het doel van deze tranen uit liefde is, naast het opvoedende karakter, hoofdzakelijk inzicht geven in relationele verbanden, want ze leiden, met uitzondering van die van Genevra, niet tot nieuwe acties.

Vreugdetranen

Van alle publiekelijke huilscènes lokt ongeveer 40% geen enkele reactie uit. Van deze reactieloze tranen nemen, na de dood, het gebed en afscheid, de vreugdetranen het grootste deel voor hun rekening. Huilen uit vreugde wordt gebruikt om de opluchting, dankbaarheid of blijheid van de personages te tonen. Door het uitblijven van reacties kunnen er ook geen nieuwe handelingen aan ten grondslag liggen.

Blijdschap wordt bij voorbeeld getoond door de omstanders, die allen aan de zijde van Floris en Blanche van Sancerre staan, zij huilen van opluchting als blijkt dat de emir het doodvonnis niet zal voltrekken (Mak 1980, vs. 3715-17). In *Vanden levene ons Heren* komen de meeste vreugdetranen vrij rondom de kribbe, bij de doop en de verrijzenis van Jezus.

Afb. 17
De drie koningen op bezoek bij Jezus.

De herders die als eerste bij Jezus aankomen kussen de kribbe en huilen van puur geluk bij het zien van het kindje (J&V, vs. 414-21). Ook de drie koningen houden het van blijdschap niet droog (J&V, vs. 581-83). Als Jezus aan Johannes vraagt hem in de Jordaan te dopen, is het Johannes (J&V, vs. 932-36) en bij de verrijzenis van Jezus zijn het de drie Maria's die van vreugde huilen (J&V, vs. 4568-4600). Bovendien vloeien de vreugdetranen bij de vrienden van Jezus, als zij door Hem uit de hel bevrijd worden (J&V, vs. 4267-68).

Het gaat hier om tranen uit dankbaarheid, evenals de vreugdetranen in de *Spiegel historiael*.

Maria is overleden en aan haar doodsbaar is net een jood bekeerd, de apostelen huilen van blijdschap (V&V, P. I, BK. VII, Kap. L, vs. 66-70). Andere redenen om van vreugde de tranen te laten lopen zijn als de ene christen, in het land der heidenen, een andere christen tegenkomt (V&V, P. III, BK. IV, Kap. XXVI, vs. 14-21), als Jeruzalem bevrijd is van ongelovigen (V&V, P. IV, BK. III, Kap. XX, vs. 1-5) en uit dankbaarheid als Maria een volk helpt (V&V, P. IV, BK. III, Kap. XXXIII, vs. 40-46).

Deze tranen hebben vooral met het christelijke geloof te maken. Evenals een van de passages met vreugdetranen in *Arturs doet*. Hier huilt een bisschop van vreugde als blijkt dat Bohort besluit zijn leven als kluizenaar af te sluiten (J, dl. 2, vs. 13017-19). Deze christelijke vreugdetranen passen bij de verschuiving van het wereldlijke naar het geestelijke ridderschap. De meeste vreugdetranen uit de ridderromans zijn namelijk van een ander niveau. Hier wordt, zowel door mannen als vrouwen, in bijna alle gevallen een vreugdetraantje weggepinkt bij het weerzien van een bloedverwant. Koning Pelles huilt in de *Queeste* als hij zijn kleinzoon Galaat weer ontmoet (J, dl. 2, vs. 10213-18) en bij de vader van Malegijs 'vielen hem die tranen uten ooghen' toen hij zijn zoon weer levend voor zich zag (Kuiper 1903, p. 282). Bij de vrouwen zijn het de moeders die van geluk huilen bij het zien van familie of andere intimi. De volgende drie van geluk huilende moeders komen allen voor in de *Lanceloet*. De moeder van Hestor huilt als zij Lanceloet, de halfbroer van Hestor, op haar kasteel mag ontvangen (J, dl. 1, vs. 15898-907), de moeder van Lanceloet weent bij het zien van Walewein (J, dl. 1, vs. 33813-18) en een onbekende moeder is zo gelukkig als Gurrees haar dochter weer veilig thuisbrengt, dat zij in huilen uitbarst (J, dl. 1, vs. 7294-99).

Andere vreugdetranen vallen als ridders, na een vervelende ervaring, opgelucht en blij mederidders van de Tafelronde ontmoeten. Dit overkwam een aantal ridders dat door Tarquin overmeesterd en gevangengenomen was (J, dl. 1, vs. 13593-97) en Agloval, toen hij zwaargewond lag bij te komen van een toernooi (J, dl. 1, vs. 27512-17).

Vreugdetranen komen in alle genres voor – zeker niet in alle teksten, want in de *Walewein*, het *Roelantslied*, *Den droefliken strijt*, *Christinae Mirabilis* en de *Beatrijs*, vallen er geen –

maar per genre verschillen de tranen. Van opluchting en blijheid worden ze gestort in de wereldlijke literatuur en uit dankbaarheid in de geestelijke.

Krokodillentranen

Huichelaars zijn het, de krokodillentranenhuilers. Zij zijn niet te vertrouwen en maken inbreuk op de etiquette en het moraal. Misschien niet zo vreemd dat, vanwege de voorbeeldfunctie van de verhalen uit de *Spiegel historiael*, dit de enige tekst is waar deze tranen druppelen. Zij komen onder meer uit de ogen van een man die verliefd is op de verbannen keizerin van Rome. Omdat de liefde niet wederzijds is vermoordt hij uit boosheid een kind, dat zij onder haar bescherming heeft. Hij weet het zo te regelen dat zij de schuld krijgt. De moordenaar suggereert, krokodillentranen huilend om de dood van het kind, als straf voor deze laffe daad de brandstapel. Deze tranen worden uiteraard niet beloond. De ex-keizerin wordt wel haar land uitgezet (V&V, P. I, BK. VII, Kap. LXV, vs. 145-52).

Een ander geval van krokodillentranen speelt zich af rond het doodsbed van een rijke man. Familie en personeel is verzameld om de stervende de laatste eer te bewijzen:

Maiseniede* ende kindere daer an

Die beweenden haren here;

Doch so was daer sulc die mere

Minde tgoet dan die daer lach,

Al maecten si buten gheclach.

Die mont riep wapene groot,

Therte bat al omme de doot. (V&V, P. I, BK. VII, Kap. LXVII, vs. 32-38.)

*Maisieniede: familie en personeel

Dat Maerlant wist dat mensen meer om bezit dan om het leven van een dierbare geven en dit een afkeurenswaardig verschijnsel vond, blijkt wel als hij in zijn hoofdstuk over wijsheden en raadgevingen het volgende schrijft:

Men weent langere omme goet

Dan men omme vriende doet.

Omme vrient weentmen lose trane,

Maer om ghelt rechte vraye, ic wane. (V&V, P. I, BK. VIII, Kap. LXXVII, vs. 51-54.)

Deze tranen functioneren prima als er op een mooie manier voorbeelden gesteld moeten worden.

Waar vallen welke tranen?

Behalve dat ik benieuwd was naar wie er huilt, wanneer er gehuild wordt en wat voor soort tranen er in welke situatie vergoten worden, was ik ook nieuwsgierig of de plek waar gehuild wordt iets over het huilen of de huiler zegt.

Lang niet in alle gevallen is het duidelijk waar de tranen vallen. Binnen of buiten, aan het hof of in een stad? Zeker in de *Spiegel historiael* en *Christinae Mirabilis* wordt de plaats van handeling vaak algemeen gehouden. Maar de locaties die in de diverse teksten genoemd worden, heb ik genoteerd:

Afb. 18

Het hof van koning Artur.

locatie	frequentie
hof	92
onderweg / bos	73
thuis	29
klooster / kerk	29
rondom de strijd	22
slaapkamer	14
graf	14
gevangenis	10
stad	10
bij anderen thuis	8
tent	7
herberg	5
hel	3
droom	2

Dat het hof (zowel het hof van Artur als andere hoven) bovenaan scoort, blijkt niet zo vreemd. Hier wordt veelvuldig gevreesd voor het leven van de afwezige ridders en hier vloeien veel afscheidstranen. Aan het begin van mijn onderzoek had ik ook verwacht dat er aan het hof van Artur veel huilende jonkvrouwen, als aankondiging van een queeste, zouden verschijnen. Dit is niet waar. Het zijn maar twee onbekende jonkvrouwen die aan het hof van Artur huilen; de eerste in de *Lanceloet* en de tweede in de *Queeste*. De eerste leeft aan het hof en is een van de jonkvrouwen van Genevre. Zij voorspelt Perceval huilend, als hij voor het eerst plaatsneemt aan de Ronde Tafel, dat hij samen met Bohort en een nog onbekende ridder het Graalavontuur zal beleven. Vijf dagen na haar boodschap sterft zij (J, dl. 1, vs. 35981-017). De andere vrouw komt van buiten het hof en vertelt Lanceloet, met natte wangen, dat hij niet meer de beste ridder ter wereld is; het Graalavontuur is niet voor hem weggelegd (J, dl. 2, vs. 513-40). Het gaat in beide gevallen om voorspellingen en geen uitnodigingen tot een avontuur. In de *Ferguut* komt wel een jonkvrouw huilend aan het hof om hulp vragen, maar zij krijgt deze niet. Als Artur Lunette niet aan een ridder kan helpen – al wil hij het nog zo graag – voor de strijd om de hand van Galiene, barst Lunette in huilen uit (R, vs. 4402-06). Zij verlaat onverrichter zake het hof. Dus ook hier geen huilende vrouw als aanleiding voor een queeste.

Wenende jonkvrouwen als start van nieuwe belevenissen treffen de ridders met name in het bos aan als zij onderweg zijn naar nieuwe avonturen of bezig zijn hun huidige tot een goed einde te brengen. Zo komt Ferguut de huilende Lunette tegen, die van Artur geen geschikte ridder kon krijgen. Hij belooft haar te helpen (R, vs. 4430-532). En op zoek naar Lanceloet komt Walewein, in de *Lanceloet*, een jonkvrouw tegen die huilt omdat in de vallei een ridder verslagen wordt. Walewein stort zich in de strijd om de ridder te ontzetten (J, dl. 1, vs. 1865-88).

Andere voorbeelden van ‘boshuilers’: Hestor helpt in de *Lanceloet* ook een huilende vrouw. Zij is ooggetuige geweest van een gevecht tussen Tarquin en Lioneel (J, dl. 1, vs. 13455-81). In het bos zijn niet alleen huilende vrouwen te vinden, ook huilende knapen en ridders komt men op deze plaats tegen. Ferguut treurt om Galiene en komt al snikkend een dwerg tegen die hem van waardevolle informatie voorziet (R, vs. 3088-142). In de *Lanceloet* is het de ridder met de twee zwaarden die de tranen laat lopen als blijkt dat ook Walewein de twee stukken zwaard niet aaneen krijgt (J, dl. 1, vs. 1953-56). Een andere ridder huilt, omdat hij begrijpt dat het tovenarij moet zijn die ervoor zorgt dat Lanceloet zich al dansend en zingend met een groep mensen vermaakt (J, dl. 1, vs. 16254-55). Perceval komt, in de *Queeste*, een knaap tegen die huilend vraagt of hij zijn paard is tegengekomen (J, dl.2, vs. 3720-24). De ontmoeting tussen de knaap en Walewein – zie bij Tranen uit onmacht en wanhoop – speelt zich ook af in het bos.

Dat onderweg en in het bos een goede tweede plaats inneemt is om twee redenen niet opvallend. Onderweg vinden nu eenmaal de avonturen plaats die tot tranen leiden of

worden nieuwe avonturen door tranen uitgelokt, maar onderweg is ook in meerdere gevallen het bos en dit staat in de Arturepiek symbool voor een overgangsgebied. De held wordt hier teruggeworpen op zichzelf, leert van zijn zelfredzaamheid en groeit hierdoor.¹²⁰ Hier vallen dan ook veel tranen van onmacht, wanhoop en afscheid.

120 Rombouts e.a. 1994, p. 26.

Het ligt in de lijn der verwachtingen dat de geloofstranen vaak thuis, in het klooster of in de kerk vallen, de slaapkamer bij uitstek favoriet is voor liefdestranen en het graf voor doodstranen. De gevangenen huilen uit onmacht of wanhoop, maar de angst die daarbij hoort, geldt niet per definitie voor het eigen lijf. De gevangene kan zich ook grote zorgen maken over de achterblijvers die zich mogelijk ongerust maken. Claudijn, die in de *Lanceloet* door Walewein, Hestor en Bohort gevangengenomen is, zegt het als volgt:

*Hi was utermaten drove das:
Niet bedi dat hi in vresen was
Van sinen live in enegher maniren,
Maer dat hen souden temayeren*   temayeren: ongerust worden
Van sire vancnessen de sine
Ende gedogen rouwe ende pine.
Dus claeghde sijn ongeval Claudijn. (J, dl. 1, vs. 34641-47.)*

Door het kleine aantal vindplaatsen is over de rest van de locaties weinig te melden. Dat Walewein twee keer huilend in de droom van Artur verschijnt om de koning te waarschuwen, hoeft niet te zeggen dat huilende mensen die in dromen verschijnen altijd een waar-schuwendende rol spelen (J, dl. 2, vs. 10643-52 en 10679-84). Voor hetzelfde geld vragen ze om hulp of genade.

Waardeordelen

Op zoek naar mogelijke moraliserende passages of schaamtelijke momenten, heb ik drie passages gevonden waarin uit schaamte gehuild wordt, maar er is nergens sprake van schaamte om het huilen. Petrus schaamt zich in *Vanden levene ons Heren* twee keer vanwege zijn verraad van Jezus (J&V, vs. 2298-2301 en 2312-13) en Lanceloet in *Arturs doet* omdat hij tegen Walewein moeten vechten: ridders van de Tafelronde horen niet tegen elkaar te vechten (J, dl. 2, vs. 8937-44).

Waardeordelen omtrent het huilen ben ik wel tegengekomen. Als Galiene huilt omdat er nog geen ridder is gevonden die voor haar het gevecht aangaat, houdt zij ineens op met huilen. De verteller zegt dan:

*Nu keric weder te Galienen
Die heft gelaten staen haer wenen.
Soe siet wel dat het niet enwout:
Hen es geen dinc, hen vercout. (R, vs. 4979-82.)*

Galiene is gestopt omdat huilen niet helpt en ook geen verkoeling brengt. De boodschap is hier dat als het huilen niet verlicht, het slimmer is een andere oplossing te zoeken. Galiene is zo verstandig en gaat haar ridders om raad vragen. Behalve dit fragment uit de *Ferguut* over uiteindelijk zinloos huilen, heb ik ook een fragment in de *Lanceloet* gevonden waar het huilen afgekeurd wordt. De zoon van koning Claudas is gevangengenomen en Claudas huilt en trekt daarbij zijn haren uit zijn hoofd. Zijn ridders roepen hem tot orde en zeggen dat het een koning niet betaamt zich zo te laten gaan:

*“Here,
Ne wantroest u niet soe sere,
Dit doen ne becomt niet coningen
Ende namelike van dingen
Daermen niet weder ne mach comen* toe.   * wedercomen: hersteld worden
(J, dl. 1, vs. 34709-13.)*

Het is hier blijkbaar niet het huilen, of het haar uitrukken dat niet bij een koning hoort, maar de situatie waarom hij huilt. Bij een dood, mogelijke dood of andere ramp mag een koning zijn tranen laten stromen, maar is de aanleiding minder erg dan zijn er restricties. Het past een koning niet te huilen over zaken die herstelbaar zijn. Een gevangenschap is nog geen dood, huilen is dan overdreven.

Haren trekken en handen wringen

In de bijbel gaat het huilen uit boete en berouw vaak gepaard met het uittrekken van hoofd-haren, het scheuren van kleuren, het strooien van as of aarde op het hoofd en het slaan van zichzelf. Ook bij de Antieken verminkte men zich al uit rouw. In de *Ilias* het Priamus die zich van verdriet met mest insmeert. Ook Achilles overdekt zich met vuil en rukt de haren uit zijn hoofd.¹²¹ In de Middeleeuwen is het vooral een aangelegenheid van de vrouwen om een extra accent aan hun verdriet te geven. Galiene, Lunette, Genevre, Ysabele, Oriande, Assenecht, Maria en Christina trekken aan hun haren, wringen hun handen, slaan zich op gezicht of borst, vallen op hun knieën of in onmacht of bestrooien hun hoofd met as en dat alles overgoten met tranen.

121 Lutz 2001, p. 233.

Enkele voorbeelden: Galiene 'wranc haer hande met groten rouwe' als zij voor het bed van Ferguut staat; door liefde overmand, heeft zij het aangedurfd om midden in de nacht zijn bed op te zoeken. Eigenlijk een vrouw onwaardig om zich zo te laten gaan, maar de liefde laat zich niet altijd onder controle houden (R, vs. 1462). Als blijkt dat Artur Lunette niet aan een ridder kan helpen, dan slaat zij haar handen en trekt aan haar haren (R, vs. 4404). Voor het lege bed van Lanceloet trekt Genevre, in de *Lanceloet*, zich de haren uit het hoofd, in de veronderstelling dat Lanceloet dit bed nooit meer zal beslapen (J, dl. 1, vs. 1580). In *Arturs doet* slaat zij zich in het gezicht als de kans dat zij met Mordred moet trouwen steeds groter wordt (J, dl. 2, vs. 8089). Het is de dreigende onthoofding die Ysabele, in de *Walewein*, haar handen doet wringen en haar haren doet splijten (Van Es 1957, vs. 8311). Het verdriet om Malegijs doet Oriande in onmacht vallen (Kuiper 1903, p. 255) en Assenecht bestrooit de haren met as uit liefdesverdriet om Jozef (V&V, P. I, BK. I, Kap. XLIX, vs. 22). Maria huilt van verdriet en wringt daarbij haar handen als Jezus van het kruis afgehaald wordt (J&V, vs. 3831) en Christina wringt en slaat haar handen uit verwijt naar de rest van de wereld die zijn schepper niet kent, maar ook omdat zij verdoemd zijn (Deschamps 1975, p. 93 en 97). Zij slaat haar borsten omdat zij liever dood wil, maar even later kust zij haar eigen lichaam, zich afvragend waarom zij in hemelsnaam zichzelf zo gepijnigd heeft (Deschamps 1975, p. 100).

De mannen beperken zich in de meeste gevallen tot haren trekken en handen wringen, maar Artur en Bohort vallen beiden een keer in onmacht. Artur omdat hij verwacht dat Lanceloet overleden is (J, dl. 1, vs. 1686-88) en Bohort vanwege zijn angst dat zijn broer Lioneel dood is (J, dl. 2, vs. 6941). Opvallend dat deze heren in zwijm mogen vallen, want werd dit voor de mannen bij de Antieken niet afgekeurd? Met de komst van de hooftcultuur was het blijkbaar ook voor mannen toegestaan in bepaalde situaties flauw te vallen.

De extra gebaren als handen wringen en haren uittrekken, die vooral in de bijbel en andere geestelijke literatuur vanuit boete plaatsvinden, worden in de wereldse teksten ook toegepast om aardse zaken als liefde, wanhoop, onmacht en doodsangst te accentueren.

Wat de tranen vertellen

Opvallend is hoe uniform het huilgedrag is als men overeenkomstige situaties met elkaar vergelijkt: in gelijke omstandigheden (huilen uit liefde of om de dood), met gelijke handelingen (handen wringen, haar uittrekken). Het lijkt in sommige gevallen op een formule: bepaalde tranen horen bij bepaalde situaties. En overreding gaat gepaard met emoties: als

iemand overtuigend over moet komen, dan wordt dit door middel van tranen aangezet; ze onderstrepen het serieuze karakter van het gebeuren. Omdat het doel van een tekst, educatief of opvoedend gecombineerd met vermaak, overeenstemt met het huilgedrag van de personages, lijkt het er sterk op dat de tranen met een bepaald doel in de tekst zijn opgenomen. Bij de geestelijke literatuur ligt de nadruk op het opvoeden, het duidelijk maken van de spelregels van het christelijke geloof. Ook in de historiografische tekst en in mindere mate bij de Karelromans is dit terug te vinden. Bij veel ridderromans blijkt het doel tweeledig: het zijn lessen in gedragsleer en de tranen hebben hier een verhaal-technische functie.

In de Middelnederlandse verhalende teksten is vaak het ideaalbeeld het uitgangspunt. Het huilgedrag moet dan ook binnen dit ideaal gezien worden en staat voor het gewenste gedrag in bepaalde omstandigheden. De ideale situatie ziet er als volgt uit: koning Artur troost en toont medelijden, Genevre heelt haar liefdesrelatie en een koning hoort niet te huilen als zijn zoon gevangengenomen is. Ridders staan in dienst van hulpvragende jonkvrouwen, knapen en andere ridders, en vanuit hun hulpvaardigheid strijden zij uit zuivere motieven. Oprechte gelovigen overgieten hun gebed met tranen en huichelaars worden niet beloond. Helden huilen, dit lijkt een basisprincipe, en er is geen nadrukkelijk onderscheid tussen mannen- en vrouwen tranen. Huilen is niet iets waarvoor de middeleeuwer zich hoeft te schamen, het is net zo gewoon als lachen, houden van of boos worden. In sommige situaties, bij de dood of vanuit het geloof, is huilen zelfs bijna verplicht. Het huilen gebeurt veelal in het openbaar, maar als het zo uitkomt ook in een privé-omgeving; daar waar de emotie gevoeld wordt, wordt deze ook geuit. Er wordt ook nadruk gelegd op vriendschaps- en familiebanden. Het vele meehuilen in de teksten onderstreept het algemene belang; het gaat niet alleen om het individuele verdriet, maar deze tranen zeggen ook: jôuw verdriet is ook mijn verdriet.

De aanleiding tot nieuwe queesten zijn het verhaaltechnische doel van afscheidstranen, tranen uit wanhoop en onmacht en de liefdestranen door Genevre vergoten. De afscheidstranen en rouwtranen bij een vermeende dood of uit doodsangst werken spanning-verhogend. En dan is er nog het effect die de tranen bij het publiek oproepen. Emoties maken een tekst interessant en trekken het publiek mee het verhaal in. Het verdriet van de personages zal het publiek herkend hebben en huilen doet meehuilen, zoals de omstanders in de diverse verhalen ook laten zien. Het zal de bedoeling van de auteur zijn geweest om gelijksoortige emotionele reacties bij het publiek op te roepen.¹²²

Behalve dat de tranen emoties oproepen, verwacht ik ook dat bepaalde tekenen rondom het huilen door de toehoorders begrepen worden. Zoals wanneer Genevre zich afzondert om over Lanceloet te treuren. Ook zullen zij bepaalde verwachtingen hebben bij de plaats waar de tranen vallen: het bos zendt andere signalen uit dan de slaapkamer. En wat zal de reactie van de toehoorder zijn als er veel tranen vallen bij een mogelijk dode? Weten zij dan dat de persoon niet echt dood is? Om een dode wordt immers minder hard gehuild. In de meeste gevallen geeft de tekst trouwens duidelijk aan waarom er gehuild wordt. In die gevallen dat de uitleg niet volgt, is de aanleiding makkelijk interpreteerbaar of suggereert de tekst op zijn minst dat het hier om normaal gedrag van het personage gaat, dat door het publiek uitstekend begrepen wordt.

Verskil in genres

Vertonen de tranen onderling een grote overeenkomst, het huilgedrag tussen de genres is behoorlijk verschillend. In de *Lanceloet*, de *Walewein* en de *Ferguut*, waar het om het wereldlijke ridderschap gaat, wordt zowel om persoonlijk als om algemeen verdriet gehuild. Dit verdriet wordt vaak opgelost door hulp, troost en medelijden. In de *Queeste* wordt er, vanwege de verschuiving van het soort ridderschap, iets vaker vanuit het geloof gehuild (vier keer versus de *Lanceloet* één keer), maar vaker nog vloeien de tranen uit doodsrouw of bij afscheid. De nadruk ligt in deze tekst veel meer op familie- en vriendschapsbanden. Uit liefde wordt hier geen traan meer gelaten, terwijl in *Arturs doet* Genevre nog tweemaal uit liefde huilt; in beide gevallen is het uit angst dat Lanceloet meer van een ander houdt dan van haar. In de laatstgenoemde tekst vallen geen tranen meer uit geloof; het geestelijke

122 Brandsma heeft het in dit geval over 'spiegelpersonages'. Zie: *Hoort wonder!* B. Besamusca (ed.), Hilversum, 2000, p. 37-42.

ridderschap wordt hier minder duidelijk via de tranen verkondigd dan in de *Queeste*. In de Arturromans, maar ook in *Floris ende Blancefleur*, wordt met name om wereldse zaken gehuild en afscheidstranen, liefdestranen en tranen uit onmacht en wanhoop blijken met name tranen uit de hoofse ridderromans. In de Karelromans weent men vaker vanuit het geloof, maar meer nog om de dode strijdmakkers.

In de geestelijke literatuur wordt weinig gehuild. In de *Christinae Mirabilis* huilt de hoofdpersoon zelden om zichzelf, haar leven – en ook haar tranen – staan geheel in dienst van anderen. Zij huilt ook nergens vanwege de pijn, terwijl de martelingen die zij ondergaat toch niet de minste zijn (zij staat tot haar borst in kokend water, laat zich radbraken en leeft 's winters dagenlang als een vis in het water van de Maas). Beatrijs heeft nog minder vaak de neiging haar tranen te laten lopen. In de 1038 verzen die de *Beatrijs* lang is, wordt maar driemaal gehuild, alle keren door Beatrijs. In deze geestelijke teksten wordt, in de meeste gevallen, gehuild om het eigen zielenheil of die van een ander. Dat er in beide geestelijke teksten niet vaak gehuild wordt laat zien dat de frequentie niet belangrijk is, als de tranen oprecht zijn reageert God direct en is meer tranen vergieten niet nodig. In *Vanden levene ons Heren* wisselen de tranen van vreugde en verdriet elkaar af. Er wordt meer gehuild dan in de teksten van de twee dames, maar met minder tranen tijdens het gebed. Wel hebben hier alle tranen met het geloof te maken.

Tot slot de *Spiegel historiael*. Hier strijden de aardse met de hemelse tranen, afhankelijk van de vertelling. Opmerkelijk is de plek die de legende van Amijs en Amelis in de tekst inneemt. Het huilgedrag van deze ridders komt sterk overeen met dat van de ridders van de Tafelronde.

Hoe emotioneel waren de Middeleeuwen?

Iedereen op de wereld huilt al eeuwenlang op dezelfde manier. Biggelende tranen over meestal droeve gezichten, vaak gepaard gaand met een snikkend geluid en een schokkend lichaam. Op dezelfde manier, maar niet om hetzelfde. Waar de middeleeuwers echt om huilden en hoe vaak en hoe hard, is helaas niet meer te achterhalen. De teksten die ik bestudeerd heb, spelen zich allemaal af in een wereld van literaire feitelijkheid, die, voor de Middeleeuwen een ideaalbeeld van de werkelijkheid inhoudt; zo zou het leven moeten zijn. Huilende mannen en vrouwen waren normaal, net als in de Oudheid. Alleen de aan het huilen verbonden regels werden aan de nieuwe tijd aangepast. Mannen konden hun tranen publiekelijk laten stromen en mochten, in ieder geval in hoofse romans, flauwvallen. Argumenten dat mannen vooral om grote zaken als oorlog en vrede huilen en vrouwen om voorvallen in en om het huis, ben ik niet tegengekomen. Mogelijk dat hier het verwachtingspatroon van een eenentwintigste-eeuwse onderzoeker heeft meegespeeld.

Ideaal was dus dat mannen en vrouwen hun gevoelens, hun emoties toonden, maar dan wel volgens de hoofse leefregel: de volmaakte mens heeft zich te allen tijde volledig in de hand. Met deze zelfbeheersing bovenaan het verlanglijstje kunnen de emoties nooit het resultaat zijn geweest van ongeheerd gedrag. Nergens ben ik tranen tegengekomen die overdreven, irrationeel of onbesuisd waren. Misschien suggereerden de in alle openheid stromende tranen bij moderne wetenschappers een ongecontroleerde uitbarsting, maar huilen mocht in de Middeleeuwen gewoon gezien worden. Daarbij komt dat deze papieren tranen niet verward mogen worden met spontane uitingen van emoties, het zijn tranen met een doel en een boodschap.

Tranen zijn welsprekender dan woorden en worden zeker niet te pas en te onpas toegevoegd, bij elke huiscène blijkt daadwerkelijk iets aan de hand te zijn. Dat wat de tranen vertellen is vaak belangrijker dan de tranen zelf. De twintigduizend ridders van Karel de Grote die huilend van hun paard af storten, maken duidelijk dat er iets rampzaligs heeft plaatsgevonden. En als Walewein met een lichte ongesteldheid, huilend in zijn bed ligt, omdat hij niet met Lanceloet meekan, dan gebeurt dit niet om Walewein als watje te profileren, maar om aan te geven hoe erg hij het vindt dat hij niet mee kan om zijn vrienden Hestor en Lioneel te zoeken; het wordt vast een gevaarlijke zoektocht waarin zij zijn hulp goed kunnen gebruiken. Huilen was voor deze helden geen teken van zwakheid. Juist bij de middeleeuwse elite draait het om status en huilen ondermijnt deze status niet. De auteurs maakten de handelingen en het gedrag van hun karakters passend aan aard, stand en functie van de personages die zij uitbeelden. Van het huilen in de juiste situaties kon door het publiek geleerd worden en door de tranen werden zij gelijktijdig vermaakt. Of het publiek heeft meegehuild is niet meer te achterhalen, maar waarom zouden deze teksten niet hetzelfde resultaat hebben gehad als tv-programma's zoals *Spoorloos* of de bioscoopfilm *Titanic*. Meehuilen wordt hierbij door veel mensen als prettig ervaren.

Voor de moderne lezer van Middelnederlandse verhalende teksten is het even wennen dat het huilen in de Middeleeuwen geen vrouwelijke connotatie heeft en dat tranen geen teken van zwakheid of verlies van zelfbeheersing voor de mannen zijn. De auteur zou de held van zijn verhaal nooit laten huilen als dit afbreuk zou doen aan zijn heroïsche imago. Japin laat daarentegen zijn hoofdpersonage juist 'grote ronde kindertranen' huilen, om te laten zien dat Maxim niet de sterke man is die hij had willen zijn. En sterke mannen huilen in zijn optiek niet. Het is deze omkering van de normen die van de moderne lezer enige flexibiliteit vraagt om het middeleeuwse huilgedrag op waarde in te schatten.

Woord achteraf

Gedurende de zoektocht naar een scriptieonderwerp kwamen veel thema's voorbij, maar een goed onderwerp was moeilijk boven water te krijgen. In ieder geval moest het onderwerp je 'pakken', anders zou het schrijven van een scriptie 'wel eens een zware klus kunnen worden'. Tijdens een verkennend gesprek kreeg ik de suggestie om een onderzoek te doen naar kussende middeleeuwse personages, een onderwerp dat later, vanwege de 'Alterität' (een groter verschil met het hedendaagse huilen), gewijzigd werd in huilende personages. Waarvoor, Bart, mijn hartelijke dank! Met erg veel plezier heb ik aan het onderzoek gewerkt, elk onderwerp opnieuw leidde tot leuke en verrassende conclusies. Een onderzoek dat mijns inziens uitnodigt tot een veel breder en dieper onderzoek. Beperk ik mij nog even tot het onderzoek naar huilen dan kunnen de verschillende onderdelen uitgebreid en aangevuld worden. Naast een uitbreiding van het corpus valt te denken aan onder andere: huilen in Middelnederlandse toneelteksten; de invloed van vertalingen (wordt er juist meer of minder gehuild na de vertaling, of om andere zaken?); is er een aantoonbaar verschil tussen teksten die in de elfde eeuw of in de zestiende eeuw gedateerd worden?

En wat te denken van moderne vertalingen? Tijdens mijn onderzoek ben ik gestuit op vertalingen die aantonen dat de 'moderne' vertaler moeite heeft met het huilgedrag van met name de middeleeuwse man. Een voorbeeld:

Als de ridders van Artur op zoek gaan naar de Graal, begrijpt de koning dat dit het einde van de Tafelronde zal zijn; van het idee alleen al moet hij huilen. In de *Queeste* staat het als volgt:

*Die coninc begonste droven doe
Ende inden gepense wenen toe,
Dats wel mochten werden geware
Alle die gene die waren dare. (J, dl. 2, vs. 749-52.)*

In de *Roman van Lancelot* staat in de moderne vertaling:

*'Allen zagen dat hem bij het uitspreken van deze woorden de tranen in de ogen
sprongen. Toen hij zichzelf weer onder controle had, vervolgde hij...'
(Bruggink 1986, p. 95.)*

In de Middelnederlandse tekst staat nergens te lezen dat Artur zichzelf beheerst als hij de tranen in zijn ogen voelt opwellen. Deze toevoeging kan volgens mij niet toegeschreven worden aan een 'vrije manier van vertalen', maar eerder aan een persoonlijke inschatting van de vertaler: een man met tranen kan, maar een snelle beheersing is op zijn plaats.

Naast het bestuderen van het huilgedrag leent het onderzoek zich ook uitstekend om uitgebreid te worden met andere emoties en expressies van gevoelens. Emoties zijn bij uitstek uitingen van communicatie en geschikt om culturele aspecten en onderlinge sociale relaties boven water te krijgen. Een onderzoek naar 'literaire' emoties geeft niet alleen inzicht in de middeleeuwse cultuur, maar ook in de wijze waarop de auteur zijn boodschap verpakt en de emoties verhaaltechnisch gebruikt. Uiteindelijk zullen de emoties ook iets over het publiek en hun mogelijke reacties kunnen vertellen.

In mijn hoofdstuk De methode heb ik in vogelvlucht de methodiek van verschillende wetenschappers besproken zonder hierop dieper in te gaan. Mijn focus lag bij tekstonderzoek en daarom heb ik ervoor gekozen de verschillende methodische aspecten in het kort te bespreken. In een voortgezet onderzoek zal een uitvoerige beschouwing zeker een plaats moeten krijgen. En een voortgezet onderzoek is aan te bevelen, alleen al omdat een literatuurhistorische benadering een waardevolle aanvulling zal zijn op de discussie die nu vooral door historici gevoerd wordt.

Bijlage

Op de gevonden fragmenten heb ik de volgende vragen losgelaten:

1. wie huilt:

- man
  - koning
  - ridder
  - geestelijke
  - groep
- vrouw
  - koningin
  - jonkvrouw
  - geestelijke
  - groep

2. wordt er privé of publiek gehuild

3. waarom wordt gehuild:

VERDRIET

- afscheid / verlies
- angst
- bedrog
- genade
- heimwee / weemoed
- jaloezie
- liefdesverdriet
- medelijden / meeleven
- nood
- onmacht
- rouw
- schaamte
- spijt
- wanhoop
- zelfmedelijden

VREUGDE

- blijdschap
- empathie
- geluk
- liefde
- mededogen
- ontroering
- verleiding

WOEDE

- onmacht
- wraakneming

ANDERS

- tot God
  - berouw / genade
  - dankbaarheid
- kindeigen
- krokodillentranen
- manipulatie
- ontroering

4. waar wordt er gehuild:

- hof
- onderweg / bos
- gevangenschap
- strijdperk
- na de strijd
- thuis
- slaapkamer
- tent
- herberg
- bij anderen thuis
- klooster / kerk
- graf
- stad
- overige

5. geeft de tekst aan waarom er gehuild wordt, of wordt het aan de interpretatie van het publiek overgelaten

6. wat is het effect van het huilen:

- begrip
- geen
- hulp
- informatie
- meehuilen
- medelijden
- raad
- troost

7. volgt er in de tekst een oordeel:

- wordt er gewaarschuwd tegen onbeteugelde smart?
- wordt er iets gezegd over huilende mensen; wel of geen afkeuring / goedkeuring?
- is er sprake van schaamte na een huilbui?

Literatuurlijst

Teksten

Boekenooogen 1902

Den droefliken strijt die opten berch van Roncevale in Hispanien geschiede daer Rolant ende Olivier metten fluer van kerstenrijc verslagen waren. Naar den Antwerpschen druk van Willem Vorsterman uit het begin der XVIde eeuw. Uitgegeven door G.J. Boekenooogen. Leiden, 1902.

Bruggink 1986

J.P. Bruggink (ed.), *Roman van Lancelot*. Red. F.P. van Oostrom (e.a.), Griffioen. Amsterdam, 1986.

Brinkman en Schenkel 1997

Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22. H. Brinkman en J. Schenkel (ed.). Hilversum, 1997. 2dln.; Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden IV, p. 618-783. (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

De Bruin 1978

Het Oude Testament. Eerste stuk: Genesis - II Koningen. Leiden, 1977; *Tweede stuk: I Kronieken Jesus Sirach.* Leiden, 1978, 114-193 en 278-404; *Derde stuk: Jesaja - II Maccabeeën.* C.C. de Bruin (ed.). Leiden, 1978, 246-275 en 341-408 (*Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten.* Grote reeks. Afdeling 1: Het Oude Testament. Eerste, tweede en derde stuk). (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

Deschamps 1975

J. Deschamps, 'Een Middelnederlandse prozavertaling van de "Vita sanctae Christinae Mirabilis" van Thomas van Cantimpré. In: *Het oude land van Loon. Jaarboek van de Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen in Limburg.* Jaargang 30, 1975.

Van Dijk 1981

Het Roelantslied. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het Chanson de Roland, gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten. H. van Dijk. Utrecht, 1981. Diss. Utrecht, 318-332, 376-380, 384-392. (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

Van Es 1957

Penninc en Pieter Vostaert, *De jeeste van Walewein en het schaakbord. Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw.* Uitgegeven, verklaard en ingeleid door G.A. van Es, Zwolle, 1957, 2 dln. Deel 1.

Gysseling 1980

Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). M. Gysseling (ed.). Reeks II: Literaire handschriften. Deel 1, Fragmenten. 's-Gravenhage, 1980, 484-497. (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

Gysseling 1983

Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). M. Gysseling (ed.). Reeks II: Literaire handschriften. Deel 3, Rijmbijbel / Tekst. Leiden, 1983. (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

Hieatt 1988

Beowulf and Other Old English Poems. Translated by Constance B. Hieatt. With an introduction by A. Kent Hieatt. New York, 1988. Bantam Classic. Revised and enlarged second edition.

Japin 2002

Arthur Japin, *De droom van de leeuw. Roman*. Amsterdam, 2002.

Jonckbloet 1846-1849 (Afkort tot J)

Roman van Lancelot (XIIIe eeuw). Naar het (eenig-bekende) handschrift der Koninklijke Bibliotheek, op gezag van het gouvernement uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet. 's-Gravenhage, 1846-1849. 2 dln. (Geraadpleegd via cd-rom *Middel-nederlands. Woordenboek en teksten*.)

Jongen en Voorwinden 2001 (Afkort tot J&V)

Vanden levene Ons Heren. Kritische ed. met inl., vert. en commentaar door Ludo Jongen en Norbert Voorwinden. Hilversum, 2001.

Kloek en Paasman 1982

Rhijnvis Feith, *Julia*. Opnieuw uitgegeven en van Inleiding, Aantekeningen en Bijlagen voorzien door J.J. Kloek en A.N. Paasman. Leiden, 1982.

Kuiper 1903

De schoone hystorie van Malegijs. Eene schoone ende nieuwe historie autentijck. Die dat vervaerlijck paert Rosbeyaert wan. En die veel wonderlijcke ende avontuerlike dingen bedreef in zijn leven met zijn consten: ghelijc dese historie verclaert, ende is seer ghenoechlijck om lesen. Naar den Antwerpse druk van Jan van Ghelen uit het jaar 1556. Met zeven afbeeldingen. E.T. Kuiper. Leiden, 1903.

Mak 1980

Floris ende Blancefloer. Diederic van Assenede. Uitgeg. met inl. en aant. door J.J. Mak. Den Haag, 1980. Nederlandse Klassieken.

Overdiep 1931

De historie van den vier Heemskinderen. Uitgegeven naar den druk van 1508, berustende op de Universiteitsbibliotheek te München. G.S. Overdiep (ed.). Groningen - Den Haag, 1931. (Geraadpleegd via cd-rom *Middel-nederlands. Woordenboek en teksten*.)

Posthuma 1990

Het lied van Roland. La chanson de Roland. Tweetalige uitgave. Ard Posthuma (vert.). Groningen, 1990. BoekWerk.

Rombouts e.a. 1994 (Afkort tot R)

Ferguut. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door E. Rombouts, N. de Paepe en M.J.M. de Haan. Hilversum, 1994.

Szirmai 2001

De Sleutel der Minne. Een middeleeuwse liefdeskunst. Vertaald door Julia C. Szirmai, Hilversum, 2001.

Van Tol 1936

Het Boek van Sidrac in de Nederlanden. Met tekstuitgave naar ms. Marshall 28 der Bodleyan Library te Oxford. J.F.J. van Tol. Amsterdam, 1936. (Geraadpleegd via cd-rom *Middel-nederlands. Woordenboek en teksten*.)

De Vries 1844-1848

Der leken spiegel, leerdicht van den jare 1330, door Jan Boendale, gezegd Jan de Clerc, schepenclerk te Antwerpen. M. de Vries (ed.). Leiden, 1844-1848. 3 dln. (Werken uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde) (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

De Vries en Verwijs 1863 (Afkort tot V&V)

Jacob van Maerlant's Spiegel historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem. M. de Vries en E. Verwijs (eds.) Leiden, 1863. 3 dln. (Geraadpleegd via cd-rom *Middelnederlands. Woordenboek en teksten.*)

Walsh 1993

Bartolomeus Anglicus, *De proprietatibus rerum (Book Seventh – on Medicine).* Translated and annotated with an introductory essay by James J. Walsh. New York, 1933.

Wilmink 1999

Beatrijs. Een middeleeuws Maria-mirakel. Vertaald door Willem Wilmink, met een inleiding en een teksteditie door Theo Meder. Amsterdam, 1999.

Studies

Airlie 2001

Stuart Airlie, 'The history of emotions and emotional history'. In: *Early Medieval Europe*. Vol. 10 (2001), afl. 2, p. 235-241.

Althoff 1996

Gerd Althoff, 'Empörung, Tränen, Zerknirschung. 'Emotionen' in der öffentlichen Kommunikation des Mittelalters'. In: *Frümittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*. Vol. 30 (1996), p. 60-79.

Althoff 1998

Gerd Althoff, 'Ira Regis: Prolegomena to a History of Royal Anger'. In: *Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Edited by Barbara Rosenwein. Ithaca, NY, 1998, p. 59-74.

Bayne 1981

Sheila Page Bayne, *Tears and Weeping. An Aspect of Emotional Climate Reflected in Seventeenth-Century French Literature*, Tübingen, 1981.

Ben en Bremer 1999

Aristoteles Poëtica. Vertaald en toegelicht door N. van der Ben & J.M. Bremer. Amsterdam, 1999.

Van den Berg en Besamusca 1992

Evert van den Berg en Bart Besamusca, 'De Karelepiek in vogelvlucht'. In: *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief*. Onder red. van Evert van den Berg en Bart Besamusca. Muiderberg, 1992, p. 9-23.

Besamusca 2002

Bart Besamusca, 'Humor in de *Malagis*'. In: *Van Malagis tot Malagis. Een bundel opstellen verzameld n.a.v. de tachtigste verjaardag van Gilbert de Smet*. George de Schutter (ed.). Gent, 2002, p. 65-76.

Brett 1928

G.S. Brett, 'Historical Development of the Theory of emotions'. In: *Feelings and Emotions. The Wittenberg Symposium. The International University Series in Psychology*. Edited by Martin L. Reymert. Massachusetts, 1928, p. 388-397.

Bumke 1989

J. Bumke, *Hoofse cultuur. Literatuur en samenleving in de volle Middeleeuwen*. Vertaald uit het Duits door K. Hilbers et al, eindred. P. Sars. Utrecht, 1989. 2 dln.

De Bijbel op cd-rom. Uit de grondtekst vertaald Willibrordvertaling. Geheel herziene uitgave, Rotterdam 1995.

Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten. Den Haag / Antwerpen, 1998.

Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal. Door G. Geerts en H. Heestermans met medewerking van C. Kruyskamp. Utrecht/Antwerpen 1989. 3 dln.

Duijvestijn 1998

B.W.Th. Duijvestijn, 'Maugis'. In: *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen, 1998. Tweede, herziene druk, p. 224-227.

Egerton 1988

Muriel Egerton, 'Passionate women and passionate men: Sex differences in accounting for angry and weeping episodes'. In: *The British Journal of Social Psychology*. Vol. 27 (1988), p. 51-66.

Frijda 1993

Nico H. Frijda, *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Vertaald door Sonja van 't Hof en Marije de Jager. Amsterdam, 1993.

Van Gijsen 1999

A. van Gijsen, 'Love and Marriage: Fictional Perspectives'. In: *Showing Status; Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*. Medieval Texts and Cultures of Northern Europe. Ed. door W. Blockmans en A. Janse. Turnhout, 1999, p. 227-263.

Garrison 2001

Mary Garrison, 'The study of emotions in early medieval history: some starting points'. In: *Early Medieval Europe*. Vol. 10 (2001), afl. 2, p. 243-250.

Huizinga 1982

J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Groningen, 1982. 15e druk.

Jansen-Sieben 1994

Ria Jansen-Sieben, 'Het menselijk lichaam en de geneeskunde'. In: *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. M. Stoffers (red.). Hilversum, 1994, p. 233-266.

Lange 1996

Marjory E. Lange, *Telling Tears in the English Renaissance*. Studies in the History of Christian Thought, nr. 70. Leiden, 1996.

Larrington 2001

Carolyne Larrington, 'The psychology of emotion and study of the medieval period'. In: *Early Medieval Europe*. Vol. 10 (2001), afl. 2, p. 251-256.

- Léglu 2000
Catharine Léglu, 'Tearful performance: When troubadours weep'. In: *Neuphilologische Mitteilungen*. Vol. 101 (2000), afl. 4, p. 495-504.
- Lutz en White 1986
Catherine Lutz en Geoffrey M. White, 'The Anthropology of Emotions'. In: *Annual Review of Anthropology*. Vol. 15 (1986), p. 405-436.
- Lutz 2001
Tom Lutz, *Een geschiedenis van de traan*. Vertaald door Carola Kloos en Corrie van den Berg. Amsterdam, 2001.
- Van Oostrom 1994
Jacob van Maerlant. Spiegel historiael. Bloemlezing bezorgd door Frits van Oostrom. Amsterdam, 1994.
- Van Oostrom 1996
F. van Oostrom, *Maerlants Wereld*. Amsterdam, 1996. 7e Druk.
- Plessner 1961
Helmuth Plessner, *Lachen en wenen. Een onderzoek naar de grenzen van het menselijk gedrag*. Utrecht, 1965. Vertaald naar 3e dr. 1961.
- Pleij 1998
Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stads cultuur in de late Middeleeuwen*. Amsterdam, 1998. 2e druk.
- Pranger 1998
M.B. Pranger, 'Tranen in het antieke christendom. Augustinus en de dood'. In: *Emoties in de Middeleeuwen*. R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), Hilversum, 1998, p. 29-48.
- Rosenwein 1998
Barbara H. Rosenwein, 'Controlling Paradigms'. In: *Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Edited by Barbara Rosenwein. Ithaca, NY, 1998, p. 233-247.
- Rosenwein 2001
Barbara H. Rosenwein, 'Writing without fear about early medieval emotions'. In: *Early Medieval Europe*. Vol. 10 (2001), afl. 2, p. 229-234.
- Rosenwein 2002
Barbara H. Rosenwein, 'Worrying about Emotions in History'. In: *American Historical Review*. Vol. 107 (2002), afl. 3, p. 821-845.
- Stearns en Stearns 1985
Peter N. Stearns en Carol Z. Stearns, 'Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards'. In: *American Historical Review*. Afl. 4 (1985), p. 813-836.
- Stuip 1998
R.E.V. Stuip, 'Huilende helden'. In: *Emoties in de Middeleeuwen*. R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), Hilversum, 1998, p. 183-198.
- Suchomski 1975
Joachim Suchomski, *Delectatio und utilitas*. Bern, 1975.

Vingerhoets en Bergsma 2003

Ad Vingerhoets en Ad Bergsma, *Huilen is menselijk. De psychologie van tranen*. Antwerpen, 2003.

Vincent-Bufferault 1991

Anne Vincent-Bufferault, *The History of Tears. Sensibility and Sentimentality in France*. Londen, 1991.

White 1998

Stephen D. White, 'The Politics of Anger'. In: *Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Edited by Barbara Rosenwein. Ithaca, NY, 1998, p. 127-152.

Illustraties

- 1 Internet: www.tempora-nostra.de/manesse/manesse_start.shtml
Groot Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse), Cod. Pal. germ. 848, 124r: Walther von der Vogelweide.
- 2 Internet: www.kb.nl/kb/manuscripts/browser/index.html
Handschrift *Roman de la Rose*. Den Haag, MMW, 10 B 29, nr. 76.
- 3 Uit: Anne S. Korteweg (ed.), *Praal Ernst & Emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Met medewerking van Klara H. Broekhuijsen, Gerrie A.M. van Dongen en Jos J. van Heel. Zwolle/Den Haag, 2002, p. 197.
- 4 Internet: www.klassiker-der-weltliteratur.de/die_leiden_des_jungen_werther.htm
- 5 Internet: www.klassiker-der-weltliteratur.de/die_leiden_des_jungen_werther.htm
- 6 Uit: *Famous Artists Course*. Connecticut, 1960, les 8, p. 15.
- 7 Uit: Anne S. Korteweg (ed.), *Praal Ernst & Emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Met medewerking van Klara H. Broekhuijsen, Gerrie A.M. van Dongen en Jos J. van Heel. Zwolle/Den Haag, 2002, p. 200.
- 8 Internet: www.literatuurgeschiedenis.nl/scriptorium
- 9 Uit: Jozef Janssens, *De Graal en de ridders van de Ronde Tafel*. Leuven, 1995, p. 11.
- 10 Uit: Anne S. Korteweg (ed.), *Praal Ernst & Emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Met medewerking van Klara H. Broekhuijsen, Gerrie A.M. van Dongen en Jos J. van Heel. Zwolle/Den Haag, 2002, p. 168.
- 11 Uit: Jozef Janssens, *De Graal en de ridders van de Ronde Tafel*. Leuven, 1995, p. 37.
- 12 Internet: www.koningartur.nl/hoofdstukken/h5.shtml
- 13 Uit: Anne S. Korteweg (ed.), *Praal Ernst & Emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Met medewerking van Klara H. Broekhuijsen, Gerrie A.M. van Dongen en Jos J. van Heel. Zwolle/Den Haag, 2002, p. 185.
- 14 Uit: Anne S. Korteweg (ed.), *Praal Ernst & Emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Met medewerking van Klara H. Broekhuijsen, Gerrie A.M. van Dongen en Jos J. van Heel. Zwolle/Den Haag, 2002, p. 81.

- 15 Internet: www.lib.rochester.edu/camelot/images/wrf4qns.htm
Flint, William Russell, Sir (1880-1969), 'Therefore Thee Behoveth Now to Choose One of Us Four' Uit: Sir Thomas Malory, *Le Morte Darthur: The History of King Arthur and of His Noble Knights of the Round Table*. Londen, 1927.
- 16 Internet: www.dbnl.org/tekst/deba001nede001
Uit: *Floris ende Blancefleur*.
- 17 Uit: Anne S. Korteweg (ed.), *Praal Ernst & Emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Met medewerking van Klara H. Broekhuijsen, Gerrie A.M. van Dongen en Jos J. van Heel. Zwolle/Den Haag, 2002, p. 168.
- 18 Uit: Jozef Janssens, *De Graal en de ridders van de Ronde Tafel*. Leuven, 1995, p. 9.
- 19 Internet: www.tempora-nostra.de/manesse/manesse_start.shtml
Groot Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse), Cod. Pal. germ. 848, 281v: Heinrich Teschler.